

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Є.К.Чернухін

ГРЕЦЬКЕ НІЖИНСЬКЕ БРАТСТВО:
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Київ 1998

Чернухін Є.К. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. К.: Інститут історії України НАН України, 1998.– 98 с.

У випуску розглянуті основні праці, що висвітлюють історію заснування та діяльність грецької громади в Ніжині другої половини XVII - кінця XIX ст. Проаналізована низка неопублікованих або маловідомих матеріалів вітчизняних та закордонних дослідників. Розглядається питання збереження архівної спадщини ніжинських греків і вперше запропоновано опис частини справ з архіву грецького братства в Чернігові. Виходячи з сучасного стану проблеми і наявної джерельної бази, автор пропонує перспективи теми для подальших досліджень цього одного з найцікавіших феноменів української історії.

Чернухін Євген Костянтинович – науковий співробітник Інституту історії України

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор),
О.І.Ганжа (відповідальний секретар),
О.І.Гуржій, В.М.Даниленко,
М.Ф.Дмитрієнко, В.С.Коваль,
М.В.Коваль, Н.А.Шип, І.С.Хміль.

Автори матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

ISBN 966-02-0602-X

© Інститут історії України
НАН України

Розділ I

ІСТОРИОГРАФІЯ

1. Грецьке ніжинське братство в історіографії, науковій та публіцистичній літературі

1996 року можна було відзначати 300-літній ювілей Грецького братства у Ніжині. Хоча грецька громада, що утворилася навколо церкви Св. Архангелів Михаїла та Гавриїла, вже існувала не менше десяти років, але саме 3 липня 1696 року Варлаам Ясинський, митрополит Київський і Галицький, підписав грамоту, що надавала громаді бажаного юридичного статусу, тобто права жити в церковному братстві, обирати пресвітера, заснувати школу й шпиталь¹. Відтоді вже греки Ніжина зверталися до гетьманів і царів по привілеї та пільги від імені братства і заради його розквіту. Протягом наступних ста років грецьке братство Ніжина було в центрі торговельної та підприємницької діяльності України й центральної частини Росії. Його представники розповсюджували свою діяльність до далеких сибірських земель. Враховуючи традиційні зв'язки греків із Західною Європою (яких вони ніколи не переривали), можна з упевненістю сказати, що їхня торговельна мережа охоплювала багато тисяч кілометрів, могла бути прирівнена до діяльності найвідоміших у світі торгових фірм і компаній Англії чи Франції. Поступове падіння значення братства в XIX ст. було наслідком багатьох факторів і передусім зміни його геополітичних координат, уніфікації внутрішньої політики держави в бік відмови від заохочування і підтримки історичних привілеїв окремих верств населення. Зрівнені в правах з російським купецтвом, вимушені згодом сплачувати усі звичайні мита й податки, ніжинські греки були позбавлені нарешті й самого суспільного стану «греки Ніжина» за наслідками височайшого указу від 13 квітня 1866 р. про скасування магістратів і ратуш. З бігом часу вони розчинялися в масі ніжинського, українського і всеросійського

населення, оберігаючи успадковані від предків церкви, школи, книги, намагаючись зберегти свою суспільну організацію хоча б у формі суто церковної громади або культурного товариства.

Що ж кажуть нам історики про греків Ніжина, цього колись грецького «по превосходству числа жителей в нем из греков»² міста, де пам'ятки їхньої давньої величі, де архіви, книги, рукописи, нарешті де їхні нащадки?

Найперше в часі наукове повідомлення про ніжинських греків знаходимо на сторінках великої праці дійсного статського радника й кавалера Афанасія Шафонського, написаній ще до 1786 р. На жаль, його книга «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено» була видана в Києві лише 1851 р. Отож широка громадськість досить довго не мала можливості детально ознайомитися з таким цікавим історичним явищем як українські греки. Тим більше прикро, бо А. Шафонський у IV главі праці, присвяченій Ніжину, побіжно торкається бодай не всіх питань історії Ніжинського грецького братства, які будуть хвилювати його дослідників наступні двісті років. Наголошуючи, що в місті «крме нежинских греков почти нет настоящих не только оптом торгующих купцов, но ниже порядочных щепетильников, коих здесь крамарями называют³», А. Шафонський саме їм приділяє найбільше уваги, подаючи статистичні дані про населення міста, кількість церков, мурованих будинків, кав'ярень, крамниць. Отож, ми дізнаємося, що греки мали або орендували 183 будинки проти також 183 будинків у власності дворян⁴, серед 11 104 душ населення грецька громада за ревізією 1782 року налічувала 408 чоловіків і 357 жінок, що в зіставленні з кількістю в місті купців усіх трьох гільдій – 253 особи, міщан – 4905, ремісників – 657⁵, дозволяє нам усвідомити, яке неабияке значення для життя міста мала така велика кількість греків і це ще без урахування їхніх численних родичів, тимчасових приїжджих, що роками перебували в місті. Звертаючи увагу на існування в місті двох грецьких церков: старої дерев'яної в ім'я Всіх Святих від 1692 р. і нової мурованої церкви Св. Архангелів Михаїла та Гавриїла, побудованої в 1719⁶-1729 рр., А. Шафонський стисло викладає юридичний бік історії братства, починаючи від універсалів Богдана

Хмельницького та українських гетьманів, до «височайшого» наказу про відкриття 1785 р. Грецького магістрату. Називає та коментує 15 указів, що закладали підвалини для вільної підприємницької діяльності братства у XVIII-XIX ст. Охоплюючи таким чином усю столітню історію ніжинських греків, автор торкається ключових моментів історії громади: право на особливий компромісіальний суд і судочинство за законами візантійських імператорів, існування властивих печаток братства: старої – від 1692 до 1736 р., і нової – від 1736 до 1785, питання про права оселих і приїжджих греків, що набуло особливої гостроти після неоднозначного указу Єлисавети від 3 листопада 1742 р. і тяглося через усю ранішню історію братства, нарешті, про підтвердження усіх попередніх привілеїв і відкриття Грецького магістрату. Наприкінці глави А. Шафонський, характеризуючи власне торгівлю міста, ще раз скаже, що Ніжин, не поступаючись багатом російським містам, особливо «знаменит торгом греками производим⁷». Це впливає і з наведених ним чисел, які показують нам, що в місті було п'ять купців першої гільдії з загальним капіталом у 20175, другої гільдії – 27 осіб із капіталом 65960 і третьої – 103 особи з капіталом 56023 карб., що становить разом 142158 карб., на той час, як у греків оберталися суми на багато сотень тисяч карбованців⁸.

Проте громадськість Російської імперії могла дещо дізнатися про ніжинських греків і з інших друкованих джерел. Наприклад, із книжки «Редкий благодетельный подвиг Зоя Константиновича Каплани, в Греции 1739 г. родившегося, в Москве же 20-го декабря 1806 г. скончавшегося», виданій у Москві 1809 р. російською та грецькою мовою. Книга містить життєпис одного з найвизначніших ніжинських греків, що згодом перебрався до Москви, деякі документи, що свідчать про його добродійності⁹. Цю рідкісну нижку можна побачити в музеї бібліотеки Ніжинського педагогічного інституту.

Року 1810 до Ніжина під час своєї подорожі до Одеси завітає князь І. М. Долгорукий, залишаючи у своєму щоденнику кілька цікавих спостережень. Він завертає до Ніжина і 1817 р. На жаль, всі ці сторінки стали відомі лише після публікацій 1869-1870 рр. Відомості князя цікаві тим, що належали людині сторонній, неознайомленій із дійсним станом

справ: кількістю осіб, торговими оборотами і т. і. Повідомлення князя про грецький характер міста не могло не викликати під час публікації текста зауваги редактора О. Бодянського про залишки грецької громади на час видання щоденників – не більше 365 душ, і короткого переліку їхніх привілеїв із поясненням, що переважна більшість братчиків живе вже давно по інших містах¹⁰. Князя ж найбільш цікавили церковні справи братства: він відзначає новітній характер щойно побудованої церкви Всіх Святих, соромить греків за наявність у ній підвальних приміщень для товарів, а разом і за те, що пошкодували грошей на дзвіницю (як би ще один поверх, то не мала б рівних). Заночував князь у грека Кліци. Через сім років на шляху до Києва князь знов зупиняється на один день у Ніжині, стоїть на вечірній службі в грецькій церкві і записує до щоденника, що якби розумів грецьку мову, то ходив би виключно до грецької церкви. Зацікавила князя й платня, що її одержували священники грецьких церков – 800 карб., а також портрет государя, настільки великий, що його примістили в церкві¹¹.

На щастя, не на всі видання читачі мали чекати півстоліття. 1810 р. в Москві було видано «Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. Д. Б. К.», у якому відомий історик Д. Бантиш-Каменський у своєму листі з Ніжина не може не сказати кілька слів і про греків, зокрема, про знайомого йому з дитинства Зоя Павловича Зосима та його братів Анастасія та Миколу. У примітках до згаданих імен він коротко подає відомості про благодійну діяльність родини: заснування в Яніні десь біля 1795 р. училища, опікування бідними, поневоленими, допомогу церкві й гошпиталю, а також про чудову колекцію медалей, зібрану Зоєм Зосима¹².

Напевно були й інші мандрівники, бо як відомо Ніжин знаходився на одному з головних шляхів з півдня до Москви й Санкт-Петербурга і з давнини мав певний «сервіс» для подорожуючих і приваблював їх як місто великих ярмарків і торговий центр України. Очевидно, що свідчення про Ніжин XVIII – початку XIX ст. у спогадах різних осіб, котрі жили в місті або подорожували Україною містять чимало ще цікавих деталей до опрацювання¹³.

Про те, яке враження справляв Ніжин на пересічних

громадян і як складалася російська громадська думка, дає уяву і «Краткое землеописание Российской империи, Царства Польского и Великого Княжества Финляндского, для употребления в уездных училищах Российской империи изданное» Департаментом Народної Освіти в Санкт-Петербурзі 1822 р., де в переліку міст Чернігівської губернії читаємо: «Нежин, при реке Остер, населенный греками город, который производит торг с иностранными землями, особливо с Турцией¹⁴». Між іншим, місто Маріуполь, яке й дійсно було виключно грецьким упродовж кількох десятиліть, на таке визначення в цьому довіднику не заслужило.

Повертаючись до хронології перших видань, треба зауважити, що і наступна публікація про греків Ніжина наврядчи може бути насправді прочитана й найдопитливішим дослідником. «Украинский альманах» 1831 р. давно став бібліографічним раритетом. Але саме там було надруковано лист невідомого нам А. Ч., який певний час мешкав у Ніжині. Попри всю літературність і приватність форми й стилю листа, він містить дуже цікаві спостереження. Вже з перших рядків листа зрозуміло, що тема була добре відома обом листувачам і ймовірно зачіпалася і в інших листах. Для нас тут важливе ще одне підтвердження загального вигляду міста для стороннього споглядача як такого, де себе почуваш, наче за кордоном. А. Ч. пропонує своєму знайомому розповідь про все, що він знає про греків міста, які називають себе ἀδελφότης – братство, і ведуть свій початок від часів Богдана Хмельницького. За своїм станом, що утворився внаслідок монарших привілеїв, вони нагадують дворян, бо увільнені від тілесних покарань, мають право на державну службу, не несуть жодних обивательських повинностей, натомість мають великі переваги в торгівлі. Завдяки капіталам, вивезеним із Турції, вони «разлили благодетельный свет промышленности» на всю Україну. Навіть місцеві купці намагалися представляти себе греками, спотворюючи свою мову, щоб їх приймали за іноземців. Тепер того нема, однак автор знаходить помітним вплив греків «на нравы простодушных Малороссиян». Згадує він і кількох греків – Кромида, Миколая та Анастасія Зосима, багодійність греків і їхні пожертви до Мореї. Яскраво описує виступ «палікарів», як він називає воїнів Олександра Іпсіланти,

яких доля перенесла до Ніжина¹⁵, що виконують «погребальные песни над могилой Греции». Завітав автор і до Грецького магістрату, де зберігаються грамоти государів, універсали гетьманів, портрети благодійників. Помічає він і те, що мало хто знає «по Еллински» і взагалі, окрім професора Ієропеса, ніхто не розуміє Гомера в оригіналі. Завершує опис змалювання походу до кав'ярні, де автор замовляє й собі чубука і спостерігає, як греки поважно мовчать, а потім грають у карти з росіянами, сміючись з афінською веселістю, коли програють. Сюди до кав'ярні приходять усі новини із грецького світу та інших країн¹⁶.

Благодійна діяльність родини Зосима від початку мала великий резонанс повсюди, де відчувалася їхня опіка: в Ніжині, Москві, але переважно в Епирській провінції та деяких містах Греції та Західної Європи. Бібліографія про Зосимадів досить велика¹⁷, і ця тема була завжди більш відома і в Греції, де ніколи не забували про своїх славетних співвітчизників, але науковці Греції до останніх часів не могли проводити справжні пошукові роботи на теренах нашої держави. Побіжно зверталися до теми благодійності греків і вітчизняні історики, публіцисти. Так, 1844 р. в Москві було видано книжку «Завещание Николая Павловича Зосимы, благородного грека, кавалера ордена Спасителя», яка на прикладі складеної духівниці мала б ще раз підкреслити значення багаторічної діяльності цієї грецької родини не тільки для грецьких громад, але й для Російської імперії. Того ж року в журналі М. Погодіна серед історичної прози було видано дві біографії видатних греків архієпископів Євгенія Булгариса та Никифора Феотокі. Біографії, написані А. С. Стурдзою, представником також відомої грецької родини, мали дещо мемуарний характер, бо були складені частково на підставі родинних розповідей. Чимало похвальних слів автор цієї і в цілому дуже хвалебної статті присвячує і братам Зосіма – цим Альдам та Дидотам грецького просвітництва¹⁸.

Часи панування Миколи II, що увійшли в радянську історіографію під назвою «часів посилення реакції», і справді не видаються надто плідними з огляду на змалювання історії греків Росії. Реакція, одначе, дбала про статистику. 1846 р. в Журналі міністерства внутрішніх справ знаходимо саме ті

статистичні дані про населення міста Ніжина, що потім неодноразово повторюються в дослідників як єдині офіційні дані про чисельність греків: 987 чоловіків і 804 жінки за «пропискою» і 104/95 – за фактом проживання¹⁹. Подібні дані про греків Ніжина знаходимо і в інших виданнях наступних років, що описували міста і села Російської імперії. Не применшуючи значення таких матеріалів для історії, не будемо, однак, надалі перевантажувати статтю посиланнями на великі статистичні матеріали, де кожний може знайти відомості щодо населення окремих регіонів або міст. Так само не будемо давати характеристику і таким виданням як, наприклад, Повне Зібрання Законів Російської імперії, де багато позицій стосується безпосередньо греків Ніжина.

1851 року в Києві, в типографії Університету св. Володимира була нарешті надрукована вже згадана книжка А. Шафонського, яка відтоді стає неначе точкою відліку для усіх наступних досліджень Чернігівської губернії і, зокрема, історії ніжинських греків. Наступного 1852 року відомий дослідник української історії Ф. Китченко виступає на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» з публікацією тексту листа П. О. Рум'янцева до ніжинського суду і всього братства від 23 вересня 1768 р. і своїм тлумаченням подій 60–70-х років. На підставі відомих суперечок, що точилися майже сто років між оселими і приїжджими греками, автор намагається обґрунтувати свою ідею про початок занепаду торговельної активності братства²⁰. До спростування цієї думки Ф. Китченка пізніше неодноразово звертатиметься К. Харлампович у своїх відомих нарисах з історії грецької громади Ніжина. Але принагідно зауважимо, що Ф. Китченкові варто було б послухати сучасних йому греків. Так, 22 травня 1856 р. в своєму зверненні до губернатора з приводу жаданого відновлення імператором Олександром II давніх привілеїв Грецький магістрат пояснював, що після 25-ого року, тобто саме після урівнення греків у правах з російськими купцями, коли гильдейські пошлини складали 30-40 крб. на рік, навіть у Москві з 60-70 греків залишалось 5-6, і теж саме відбувалося по всьому південному напрямку, торгівля з Туреччиною занепадала і лише поодинокі греки записувалися в ніжинське братство. Це звернення підписали бургомістр Феодосій Ксинелі і ще 28

греків, один підписався грецькою – *Γεώργιος Κουνελάκης*²¹. Водночас ніжинські греки склали супліку про надання їм дозволу для особистого виявлення своїх вірнопідданських почуттів до імператора під час урочистої коронації в Санкт-Петербурзі, з нагоди якої вони зібрали з братчиків і певні гроші. Чи варто говорити про те, що обидва звернення відхилили. Як бачимо, ставлення до греків уже було зовсім не те, що сто років перед тим.

1860 року в тих самих чернігівських губернських «Відомостях» виникла полеміка щодо необхідності збереження в місті грецького Олександрівського вчилища, а разом і самого грецького «общества». Невеличкі статті²² свідчать про тривалу ворожнечу в місті: між греками і місцевими обивателями, що завжди скоса дивилися на будь-які грецькі ініціативи, особливо, коли це стосувалося загальнодержавних грошей. Ці статті, а також дотепний коментар до них М. Бережкова²³, написаний вже в 20-ті роки, добре відтворюють атмосферу провінційного життя міста середини ХІХ ст. У статті Ф. О. заперечуються усі факти, приведені в статті «Об одной из существенных потребностей для гор. Нежина и о Нежинском греческом обществе», висуваючи зустрічну пропозицію закрити повітове училище, а вивільнені гроші спрямувати на розвиток грецького. Автор перераховує греків, що вільно розмовляють грецькою мовою: Блеко, Попов, Стефанеев, Ксенелій, Артинов, Клица, Мавроді, Павлов. Заяви грецькою мовою надходили до братства і з інших міст, де оселилися братчик. У кількох словах автор змальовує причини занепаду громади в ХІХ ст., привілеї, що ними користуються братчики: права купців І-ІІ гільдії, звільнення помешкання від військових постойв, безмитна торгівля в межах Чернігівської губернії. Продовжують відігравати греки й певну роль у місті: утримують своїм коштом магістрат, церкви, бруківку; впорядковують річку Остер, подарували місту колишню братську лікарню. Проте, як зазначає Ф. О., в останні роки діяльності братства перешкоджали війна і шахрайство якогось К., що витратив громадські гроші. М. М. Бережков припускає, що автором статті, що викликала таку рішучу реакцію з боку Ф. О., був той самий В. Б., який за кілька років після цього виступив з

великою і дотепною роботою, спрямованою проти привілеїв ніженських греків, у часописі «Юридический вестник».

1863 рік приносить ще дві найзначніші публікації XIX ст., присвячені нашій темі. Одна з них має більш науковий характер і в певному розумінні містить програму досліджень історії братства, нереалізовану вповні і по цей день. Інша, присвячена фактичному стану речей у Ніжині, висвітлює негативні наслідки збереження формального status quo грецької громади в новому суспільному середовищі. Обидві праці особливо цікаві зараз, коли спостерігається тенденція до підкреслення виключно позитивних впливів греків на розвиток українського суспільства, певне перебільшення рівня їхньої національної самосвідомості, освіти. Але почнемо від невеличкої роботи М. К. Сторожевського. Поскаржившись на погане ставлення греків до науковців, які цікавляться грецьким архівом, автор послідовно викладає історію громади, починаючи від часів Богдана Хмельницького, від формування церковного братства і до сучасного йому стану громади. Ідеться й про головні укази (20 духовних і 37 світських грамот), на основі яких розквітло братство, і про судочинство, будівництво церков, про характер торгівлі і про національний склад, про суперечки між оселими і приїжджими, історію заснування Олександрівського училища, грецькі книжки тощо. Кілька сторінок присвячено відомим грекам міста: родинам Мораїтів, Еліатів, Кліца, братам Зосимадам і спискам братчиків за X-ою ревізією. Є й багато цікавих побутових спостережень щодо тодішнього стану громади. Наприкінці М. К. Сторожевський висловлює думку, що буде повторюватися майже в усіх наступних роботах: греки почали виїжджати з міста до південних портів, і вже на початку XIX ст. братство не відіграло значної ролі в торгівлі²⁴. У статті поряд із викладом історичних фактів ясно проглядає лінія, що стає керівною в наступній праці того ж року, що розглядається нижче, і стосується вона також і тих питань, про які йшлося на сторінках чернігівських газет 1860 р. Чи ніжинські греки справді дуже вразили М. Сторожевського, чи він перейнявся настроями інших осіб, але кожна сторінка його праці наповнена їдким сарказмом і направлена проти суспільного анахронізму і «міфа» – Грецького магістрату й підлеглих йому

установ. Більше того, причини виїзду греків із Ніжина, жалюгідного стану Олександрівського вчилища, він прямо виводить із «низкої зависти и своекорыстия» братчиків, які виявляються стосовно всього, що вирізняється на тлі загальної бездіяльності, особливо, коли це стосується допомоги співвітчизникам на Балканах. На думку М. Сторожевського, ця нищість магістратського правління повсякчас переслідувала Анастасія й Миколу Зосима, вимусила багатьох інших греків залишити місто. Розглядаючи факти, що їх наводить автор, важко не погодитися з його думками щодо традиційного обскурантизму правління Грецького магістрату й небажання його членів працювати. Між тим в історії братства були й світлі образи. М. Сторожевський приводить приклади правдивого дбання про громадські інтереси в діяльності К. Буби, Артинів, але кожного разу додає по кілька фактів протидії або принаймні байдужості з боку самого магістрату. Заслуговує на увагу повідомлення про стан бібліотеки Олександрівського вчилища, яка налічує 630 книжок, серед яких 55 раритетів XVI-XVII ст., що могли б стати прикрасою будь-якої бібліотеки. Книжки без дарчих написів, що для М. Сторожевського є прямим свідченням недбалого ставлення тих осіб, що ними володіли, до письменства, а разом і до акту передачі цього «хламу» до вчилища. Більш об'єктивно недбалість до книжок виявляється через стан тісного приміщення самої бібліотеки, в тому, що їх ніхто ніколи не відкриває, що нових надходжень не було від часів заснування бібліотеки, а самі капітали вчилища, зібрані К. Бубою, не зросли за 45 років ані на рубль. Таким чином після «золотого віку ніжинської грецької корпорації» доби Катерини II братчики поступово до середини XIX ст. перетворилися в дрібних торговців, дармоїдів і нахлібників, чужих усьому національному²⁵. Закінчуючи статтю М. Сторожевський зауважує, що «гости уже нам не гости», а справжні малороси, що від колишньої слави лишилися будинки зі старими скринями й шафами старого одягу, грецьке кладовище, де вже згасають написи на могилах, і обіцяє надалі писати ще окремо про життя грецьких родин.

Друга робота 1863 р. – стаття «Нежинский греческий магистрат» – за підписом вже згаданого вище В. Б., що могла

бути, на думку М. М. Бережкова, однією з причин, які призвели до скасування грецького магістрату й самого стану «ніжинський грек», була ще більше спрямована на усунення з міста самовладного суспільного утворення, а разом і всіх інших грецьких об'єктів. Залишається невідомим, хто саме був автором статті, і якими саме почуттями керувалася людина, що виступила наче і з об'єктивних, але разом і дуже пристрасних позицій щодо оцінки діяльності грецького магістрату та інших закладів, якими так пишалися ніжинські греки. М. М. Бережков у своїх особистих записах неодноразово звертався до постаті автора цієї статті, висловлюючи думку про його безумовну обізнаність та інтелігентність, можливо, посаду прокурора десь у Чернігові, навіть припускав, що це Віктор Баршевський²⁶. Як би там не було, але погляди В. Б. яскраво свідчать про те, що від середини ХІХ ст. Росія вступила до нової доби своєї історії. Усі реліктові спільноти, угруповання, чи то дворянське, чи то селянське, купецьке або ж якесь інше, мали рахуватися з вимогами часу, з уніфікацією суспільного життя, юридичних норм, податкової системи.

На початку статті В. Б., як особа причетна до питань правопорядку, подає насамперед коментований перелік усіх постанов і законів, що регулювали діяльність братства, більш ніж двадцять із них з посиланнями на дати, номери за виданням Зводу законів Російської імперії. Автор скаржить на те, що майже неможливо навіть простежити чисельність греків, бо вони «как не платящие никакой подати, в ревизские сказки до 9-й ревизии, т. е. до 1850 года, относимы не были²⁷». Це не зовсім так, греки сладали ревізькі казки від 1782 року; зрештою вони сплачували чинш за те, що мешкали в місті, і простежити динаміку їхньої чисельності, принаймні в ХІХ ст. цілком можливо. Однак стаття була підпорядкована своїй виразній меті – скасуванню братства і передає факти не на користь грецької громади. Так, за даними перепису 1854 року із 689 чоловіків і 834 жінок громади в місті перебувало лише 374 особи, що означає не більш, як 150 повноправних громадян²⁸. Справді, дані про надання свідоцтв та білетів на право торгувати доводять, що кількість таких запитів була 1859 р. – 12, 1860 р. – 16, але й ті греки були із інших міст Росії. Греків, які б торгували в Ніжині, не більше двох чи трьох

осіб, а решта займається цирюльнями, ковальством, чоботарством, шие або працює. Гнів автора падає й на «цвіт» грецького населення – на ті 5-6 осіб, «которим по необхідности принадлежит вся власть суда и расправы». Природно, що грецька демократія, тобто право обирати кожні три роки бургомистра й ратманів, була від самого початку уявною і впродовж десятків років у протоколах читаються прізвища кількох найзаможніших грецьких родин, що мешкали в місті. Відомі греки з інших родин, що давно покинули місто, хоча й запрошувалися до участі в виборах, але ніколи не користувалися нагодою переїхати до Ніжина. З цього приводу В. Б. зауважує, що таким грекам навмисно пропонували посади, аби вони офіційно відмовилися на користь місцевого кандидата, а разом надали йому винагороду за прийняття на себе такого важливого обов'язку. Найбільшої критики завдає автор посаді й постаті бургомистра, який водночас обіймає й посаду директора Олександрівського училища. Причина зрозуміла: сума, яка безконтрольно перебуває в руках бургомистра, значно більша за річні прибутки будь-кого з тих греків, що шукають цього місця. Безконтрольно тому, що в держави згідно з привілеями греків нема жодних підстав втручатися в фінансові справи Грецького магістрату. Між тим, за підрахунками автора, середній річний прибуток магістрату 1848-1857 рр. становив більше 9 тис. рублів сріблом – проценти з капіталу в 115 тис., внесеного багатими греками на потреби братства, а також приватні внески, які роблять грецькі купці і тим самим «посредством небольшого ежегодного взноса освобождаются от всякой общественной службы и неизбежной с нею обязанности». Від цієї суми «нет пользы ни обществу, ни училищу, ни городу²⁹». Зловживання бургомистрів були відомі завжди (так 1857 р. була зафіксована витрата в 8 тис.), але лишалися за закритими для широкого загалу дверима і внутрішньою справою грецького товариства, яке завжди намагалося приховати свої справи від очей губернського керівництва.

Аналіз діяльності магістрата приводить автора до висновку, що єдине, чим він займається, є видача грекам паспортів і свідоцтв на право торгівлі по містах Російської імперії. Хіба потрібно тримати заради цього цілу установу? Нищівної

критики завдає автор і видаткам магістрату. За грецькими звичаями розписок в одержанні грошей не брали, тож такі статті, як 157 крб. городничому за увагу до братства, або 1678 крб. для бідних, викликали велику підозру. Але й правдиві витрати на церков, училище, самий магістрат автору видаються марними. Грецькі переселенці, пише він, лише за назвою греки, грецька церква – так само. Там і священники російські, і російська Служба Божа. Грецьке училище грецьке, хіба що тому, що в його бібліотеці є багацько грецьких книжок, особливо абеток і граматик 1817 і 1820 рр., виданих у Москві ще братами Зосимадами, але й вони зберігаються недоторканими, бо мало хто читає грецькою. Греків навчає грецькій мові російський священник, а 10-15 хлопчиків, з яких половина росіяни, могла б ходити й до повітового училища, що знаходиться поруч із грецьким. Усі ці закиди дуже нагадують, або ж навіть повторюють слово в слово рядки з невеличкої статті І. Гербеля про місто Ніжин у книжці «Лицей князя Безбородко», виданій 1859 р. Що це? Запозичення В. Б.? Чи справді греки викликали таке значне незадоволення певного прошарку місцевої еліти?

Бажанням вийти з-під державного контролю пояснює В. Б. усю діяльність греків і, звичайно, має рацію. Уся боротьба греків за свій власний суд, який користувався збіркою законів Арменопуло, за привілеї й пільги, що відрізняли їх від інших верств населення, завжди була приводом для нападів на них як з боку державних посадових осіб, так і місцевих обивателів. Викликало незадоволення й те, що до греків приставали й інші іноземці і тим ховалися від державних податків. В. Б. наводить думку міністра фінансів за часів правління Миколи I про те, що можна підтверджувати тільки ті привілеї, що узгоджуються із загальнодержавними постановами. А те, що ніжинські греки торгують, не сплачуючи податку, є наруга російському купецтву. Цю думку поділяли і члени Державної Ради і два інших міністри кабінету. Здається, що саме ці перші роки царювання Миколи I й стали початком повного занепаду братства, бо, дійсно, саме законом від 15 квітня 1826 р. було скасовано значну частину пільг ніжинських греків і введено обов'язкові гільдейські повинності. Нарешті, син своєї доби і добрий правознавець, автор закликає в той час, коли все

«стремитися к единству и совершенствованию», прийти нарешті до єдиного суду, визнаного урядом, до урівнення всіх у правах без жодних виключних станів, до громадського контролю над суспільним капіталом, до заснування жіночої гімназії замість грецького вчилища, збільшення числа стипендій для кращих учнів, нехай навіть із греків³⁰.

Стаття В. Б. добре віддзеркалює той центристський рух, що, поволі набираючи силу, знищив ледь не всі надбаня етнічних меншин, які вже не могли існувати у вигляді цілісних угруповань на тлі великої держави. Час вимагав чіткого відокремлення «Божого від кесарева», релігійного, культурного життя від правового, економічного статусу громад, визначення етнічного, духовного самоусвідомлення в розумінні свободи совісти, а не свободи від суспільних обов'язків. Між тим для греків наставав час випробувань. Знищення привілеїв економічних призвело до занепаду громад і як осередків релігійного й культурного життя. Іншими словами, економічні інтереси таких угруповань значно переважали над етнічними чи релігійно-культурними. Потрібні були роки, зміни суспільної і особистої свідомості, щоб почалося нове коло, новий рух у житті грецьких громад, їхнє духовне відновлення як носіїв національних традицій, мови і культури свого народу.

Однією з небагатьох статистично-описових праць, де йдеться окремо і про ніжинських греків, була видана 1865 р. в «Матеріалах до географії і статистики Росії» частина, присвячена Чернігівській губернії³¹. Порівнюючи рядки цієї праці М. Домонтовича та відомий опис А. Шафонського, бачимо, що стан справ у губернській торгівлі другої половини ХІХ ст. вже сприймається зовсім інакше. «Торговля местности, занимаемой нынешнею Черниговской губерниею, ни в прошедшем, ни в настоящем времени не достигала цветущего состояния, чему главную причину следует искать в неблагоприятных к тому физических условиях края и в исторической судьбе его народонаселения³²». Занепад і без того не дуже розвинутої торгівлі на Чернігівщині М. Домонтович пов'язує з заселенням Новоросіського краю наприкінці ХVІІІ ст. Він слушно зауважує, що внаслідок таких несприятливих обставин торгівля мала б зосереджуватися на

ярмарках і перейти до рук діяльнішого населення – росіян і євреїв. Здавалося б, що тут місце відзначити й греків. Але часи їхньої слави вже минули, і Домонтович не приділяє ніякої уваги ані сучасним йому грекам Ніжина, ані їхній ролі на Чернігівщині XVIII ст., коли йдеться про торгівлю. А от у главі «Внутренний и внешний быт местного населения» серед описів різних народностей губернії є й рядки про ніжинських греків. На той час греки ще складали особливу грецьку громаду, користувалися привілеями, що звільняли їх від податків, постоїв, участі в постачанні військ підводами, сплати гільдейських податків на Чернігівщині. Домонтович наводить дві головні причини скорочення кількості грецького населення. Це обов'язкова сплата гільдейських податків за межами Чернігівської губернії і переведення Всеїдного ярмарку з Ніжина до міста Ромни, після чого багато греків збанкрутіли, а інші переселилися до Москви, Одеси, Таганрога, Кишинєва і т. д.³³ В іншому місті він указує ще на одну важливу причину загального занепаду закордонної торгівлі в губернії. 1822 р. був виданий новий торговельний тариф, за яким значна перевага надавалася російським мануфактурним виробам – «красному товару». Ці товари швидко витіснили з українських ярмарок іноземні вироби, і значення ярмарків вирішувала вже не кількість завезеного із-за кордону товару, а кількість проданих товарів російського виробника. Водночас потреба в таких товарах була більшою в південних районах Росії та України, куди відповідно й перемістилася система ярмарків. Ці зміни, а також і вже зазначене припинення Всеїдних ярмарків 1847 р. позбавили Ніжин звання колишнього торговельного центру³⁴. Подаючи опис міста Ніжина серед інших міст губернії, Домонтович відзначає, що 1663 р. місто вважали за одне з найважливіших міст Малоросії, чому в значній мірі посприяли греки, привернуті привілеями Богдана Хмельницького. Грекам завдячує місто й порівняно кращою в губернії забудованістю і колись значною торгівлею. Проте все це в минулому, хоча в місті ще діє Грецький магістрат, а греки зберігають свої привілеї.

Тезу про значення гетьманських універсалів і греків для Ніжина зустрічаємо і в тому місці опису, де йдеться про те, що початок ярмаркам у місті був покладений Богданом

Хмельницьким, «вызвавшим сюда греков и даровавшим им, универсалом 1657 г., разные права и льготы³⁵». Проте в такому вигляді, тобто в безпосередньому зв'язку імені гетьмана з прибуттям греків до Ніжина, ця теза не підтверджується історичними дослідженнями. Матеріали праці містять і низку цікавих фактів щодо стану греків Ніжина, вибраних, однак, автором із різних джерел. Так, кількість греків у місті на 1860 р. складала за офіційним переписом верств, вільних від податків, 787 осіб (але разом із 864 жінками – 1651³⁶), але за фактичним станом на 1861 р. – 169 чоловіків і 196 жінок, серед яких 82 власники нерухомості (з посиланням на «Экономическое состояние городских поселений Европейской России». – 1863. – Часть 2. – С. 28³⁷). У переліку освітніх і навчальних закладів Чернігівської губернії знаходимо й Олександрівське грецьке вчилище в Ніжині й відповідно дані про час заснування, особовий склад, кількість учнів за 1855-1860 рр., про штатне утримання, прибутки, помешкання учбових закладів та суми, що їм належали³⁸. Ці дані зрештою підтверджують думки М. Сторожевського і згаданого В. Б. про консервативність керівництва грецького вчилища, що мала наслідком поступовий його занепад на тлі інших учбових закладів міста. З п'яти службовців училища тільки один мав вищу освіту (проти трьох із восьми осіб училища повітового), на 1 січня 1860 р. в училищі навчалося 34 особи (у повітовому 58) і ще 9 у підготовчому класі. Хоча в 1855-1860 рр. до грецького вчилища поступили 63 особи і ще 60 до підготовчого класу, однак закінчили курс тільки 53 учні, а вибули, не закінчивши навчання, 131. На штатне утримання за рахунок приватних пожертв училище мало 1228 крб., що трохи менше відповідного показника для повітового вчилища – 2085, і набагато менше сум, що витрачалися в Ніжинській гімназії і Ліцеї князя Безбородька – 13 013 і, відповідно, 12 627 крб. Проте дешевшим було в греків і навчання – 76 крб. проти 93 у повітовому, не кажучи вже про 1065 і 1880 крб., що відповідно збирали в Ліцеї та гімназії. Сума капіталу, на відсотки якого утримувалося грецьке вчилище на 1861 р., складала 24571 крб. Цікаві дані наведені й стосовно бібліотек міста Ніжина. Зібрання Олександрівського вчилища 1860 р. налічувало 658 назв і 1535 книжок (у Ніжинському повітовому відповідно 279

і 730), хоча порівняно до інших повітових училищ губернії це не найвищий показник при однаковому річному грошовому утриманні бібліотек за штатом 1828 р. в 42 крб. 85 коп.³⁹

Якщо в XVIII ст. Ніжин справедливо славився греками, то заснування в Ніжині 1820 р. Гімназії Вищих наук князя Безбородько було, можливо, другою найвизначнішою подією для міста й мало величезні наслідки. Сума, покладена в основу Гімназії за духівницею князя Олександра Андрійовича Безбородька тільки в 2 з половиною рази перевищувала суму, зібрану бургомістром Бубою для грецького училища. Проте результати діяльності обох закладів, відкритих майже одночасно незрівняні. Гімназія поступово набирала сили і пізніше перетворилася в Історико-філологічний інститут князя Безбородька. При ньому були Історико-Філологічне товариство, періодичні видання. 1879 р. в третьому томі «Известий Історико-Филологического института кн. Безбородко» знаходимо першу велику статтю⁴⁰, присвячену початковій історії гімназії. Як ця стаття, так і наступні неодноразові публікації з нагоди чергових ювілеїв визначного учбового закладу, не могли не зачіпати історію грецької громади. Так, 1881 року в окремій книжці «Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко», в главі⁴¹, присвяченій історії міста, І. Сребницький досить змістовно оповідає і історію грецької громади. Рахуючи услід за М. Сторожевським початком утворення громади часи за Богдана Хмельницького, автор водночас нагадує і про відоме знищення міста 1668 р. військами Ромодановського за непокору Росії, що наврядчи сприяло ствердженню грецької громади в ті часи. Все ж таки здається більш вірогідним утворення грецької спільноти десь з кінця 70-х років, після відбудови міста. Твердження І. Сребницького про виїзд ніженських греків до Одеси, Керчі, Маріуполя, Таганрога, Москви й Санкт-Петербурга виглядає дещо наївно, бо такий перелік міст був породжений тільки фактом перебування на той час у тих містах чималої кількості греків, а не достовірними фактами їхнього переїзду туди з Ніжина. Відверто проголошуючи, що «самой выдающейся стороной в жизни Нежина были его греки», І. Сребницький побіжно торкається і товарів, що ними торгували греки, і церков, і історії заснування Олександрівського вчилища.

Відомі йому й ревізькі казки 1782 р., а також і дані перепису населення міста 1858 р. Але найцікавішими для нас зараз є його спостереження як очевидця й сучасника певних подій і змін у житті грецької громади. Так, він вважає, що жоден з греків не знає грецької мови, що в місті збереглося лише кілька грецьких будинків, що в церквах зникли усі сліди грецького богослужіння, бо нещодавно помер останній причетник, який знав грецьку мову. Грецька громада ледве животіє, хоча має капіталу на 152 тис. карб. і на відсотки з нього утримує будинки пристарих; грецькі церкви, допомагає бідним, видає дівчатам посаги. Грецьке вчилище, що відрізнялося від інших хіба що викладанням грецької мови, вже років з десять не має і цієї особливості і краще було б його давно перепрофілювати, як би не «тупо-упорное сопротивление» греків. Такі й подібні спостереження розсипані й по інших виданнях, присвячених Гімназії, потім Ліцею, або Інституту князя Безбородька. І це природно, бо досить передивитися списки викладачів та студентів, щоб пересвідчитися, що греки не стояли осторонь від цього престижного учбового закладу, вони не тільки віддавали туди в навчання своїх дітей, але й самі викладали. Проте «огречення» Гімназії відбувалося не за затвердженням сценарієм, тобто статутом, який не передбачав вивчення грецької мови. Але, як відомо грецька революція 1821 р. призвела і до значних переміщень, якщо й не населення як такого, то принаймні численних грецьких родин, що постраждали від репресивних заходів проти греків Константинополя, Андріанополя та інших міст тодішньої Османської імперії. Попри всі політичні ігри Олександра I грецькі біженці знаходили в Росії усіяку підтримку. Велика кількість греків прибула до Одеси, їхнім дітям була надана можливість безкоштовно вчитися на повному пансіоні в Одеському Рішельєвському Ліцеї. На особисте прохання графа Ланжерона частина дітей була відправлена до Ніжина на 1822-1823 учбові роки. Це були: 1. Єгор Павлов Парваті (насправді, замість нього прибув Котопулі); 2. Стефан Гютен, син Антуана Гютена і грекині Сиріани; 3. Костянтин Базилі; 4. Єгор Ксинели; 5. Іван Сканеві, онук Папаригопуло; 6. Іван Анастасієв Агало⁴². Появі цих дітей і завдячує гімназія введенням грецької мови. Дізнавшись про шістьох хлопців 9-

12 років, що не володіли російською мовою і водночас мали потребу в академічному викладанні грецької, викладач Грецького вчилища Христофор Ієропес (не плутати з інспектором ніжинського Ліцея Павлом Ієропесом) зголосився читати в Гімназії грецьку мову безкоштовно один рік, починаючи з вересня 1822, а потім працювати постійно в штаті Гімназії. Дирекція задовольнила прохання Х. Ієропеса, а з вересня 1825 р. зарахувала його до штату як молодшого професора. Треба сказати, що життя професора Х. Ієропеса було досить цікавим. Він народився в Трикалі 1790 р., закінчив гімназію в Смирні, викладав у Триєсті і прибув до Ніжина на запрошення грецької громади для роботи в Олександрівському вчилищі. А особливу цікавість його життю надає багаторічне переслідування його з боку грецького магістрату саме за його сумісні виклади грецької мови в Гімназії вищих наук. Грецький магістрат суворо заборонив Х. Ієропесові викладати грецьку мову поза Олександрівським вчилищем і невдовзі наказав директорові училища звільнити його. Директор Прихов, посилаючись на те, що всі викладачі училища є державними службовцями, відмовився виконувати наказ Грецького магістрату, а Х. Ієропес продовжував викладати в обох закладах. За такі негідні свідомого грека вчинки його 20 лютого 1825 р. бив до крови сторож грецького вчилища. Всупереч рішенню магістрату викладав професор і в Гімназії до 1833, і в Олександрівському до 1841 р., коли він нарешті втік від своїх ніжинських співвітчизників до Києва, де й навчав грецькій мові-учнів II-ої Київської гімназії до виходу на пенсію 1851 р.⁴³

1884 рік став помітним етапом у висвітленні історії громади. Цього року виходить збірка так званих грецьких актів професора Київського університету О. О. Федотова-Чеховського, і цього ж року починається пошукова праця професора КДА О. А. Дмитрієвського в Ніжинських церквах, яка мала наслідком і збереження частки грецької рукописної спадщини, і ґрунтовні описи переданих до бібліотеки і музею Церковно Археологічного Товариства Київської Духовної Академії книжок, рукописів і архівних документів, і, нарешті, публікацію частини Статуту братства. Збірка актів проф. О. О. Федотова-Чеховського⁴⁴, попри всі закиди про помилки при

копіюванні, наборі або перекладі текстів, продовжує бути єдиною опублікованою збіркою оригінальних документів XVII-XVIII ст., що торкаються виключно історії ніжинських греків. Книжка має два розділи, в яких подано грецькі і слов'янські тексти 24 грамот православних грецьких та українських ієрархів, які, співчуючи релігійним почуттям греків, надавали їм право на влаштування власного церковного братства або підтверджували таке право (I розділ), а також тексти більшості гетьманських універсалів (II розділ). Книга містить покажчики слів і власних імен греків, духовенства, світських осіб, про яких ідеться в грамотах або універсалах. Загалом документи охоплюють час від відомого універсалу Богдана Хмельницького від 5 травня 1657 р. про заохочення греків торгувати в Україні до грамоти митрополита Київського Самуїла від 30 січня 1784 р. про необхідність якнайшвидше завершити будівництво грецької церкви Всіх Святих (воно ще тривало й на початку XIX ст.). Схвальна рецензія на збірку того ж року була надрукована в часописі «Київская старина»⁴⁵. Автор рецензії В. А. між іншим зазначав, що матеріалу збірки вистачить на добру монографію, шкода, однак, що не відомо, де ж знаходяться такі цінні матеріали. Проте на той час документи ще були в церкві. О. А. Дмитрієвський 1884 р. після повернення з Ніжина писав, що не розуміє, чому професор О. Федотов-Чеховський не видав декількох грамот, які ще зберігаються в грецьких церквах, якщо він користувався саме цим зібранням, чому не наведені посилання на видані тексти грамот, чому бракує передмови, де укладач мав би попередити читача про предмет розгляду і місце зберігання таких цінних історичних документів⁴⁶.

Інша цікава публікація наступного року з'явилася в збірнику Російського історичного товариства серед матеріалів комісії для створення проекту Нового уложенія за часів імператриці Катерини II. У наказі Малоросійської колегії від 3 серпня 1767 р., в пункті «О греках», відбилосся незадоволення частини ніжинського суспільства своїми сусідами й колегами. У наказі зазначено, що не видно, щоб те братство здійснювало якесь особливе управління, і варто було б узгодити їхні грамоти із загальноміськими привілеями та правами без обмеження цих останніх. Дратує, як завжди, громадськість і

суспільних обов'язків та чимала кількість у братстві негреків⁴⁷, Точка зору самих греків також знайшла своє місце в матеріалах того часу, але видані вони були 1914 р. в XIII частині матеріалів Катерининської законодавчої комісії. Поміж наказами від мешканців Ніжина є й дев'ять пунктів грецького братства, в якій братчики досить змістовно викладають власну історію, посилаючись на сім головних указів від Богдана Хмельницького до указу цариці Ганни 1734 р. Потреби греків зрозумілі: підтвердження попередніх привілеїв, незалежність суду й характер апеляцій, спосіб вирішення вексельних справ із російськими купцями, обмеження прав ніжинського магістрату, що весь час вимагає податків, врегулювання питання про права приїжджих греків, право на придбання будинків, право на успадкування майна померлих, створення кредитного банку для греків, скасування восьми процентів збору з опротестованих векселів. На жаль, не були наведені підписи братчиків: «15-20 подписей на греческом, крайне неразборчиво»⁴⁸. Відповідно, в матеріалах можна прочитати і про потреби інших верств населення того ж Ніжина. Наведені дані увіходять до теми роботи законодавчих комісії, започаткованої ще за Єлисавети, і разом із іншими публікаціями⁴⁹ утворюють окрему ділянку історичних досліджень українського суспільства XVIII ст.

Відомий знавець богослужбової літератури О. А. Дмитрієвський під час першої поїздки до Ніжина в квітні 1884 р. зацікавився книжками і рукописами, що зберігалися в дзвіниці церкви Св. Архістратигів Михаїла і Гавриїла, куди він потрапив завдяки дружнім стосункам з колишнім титарем грецьких церков Анастасієм Кунелакі і священником Іліодором для з'ясування якихось літургічних питань. Вражений станом зберігання книжок і отримавши дозвіл на опис двох із них, Дмитрієвський вже 24 квітня доповідає на засіданні Товариства про Архієратикон 1709 р. і збірник XVI-XVII ст. з проханням порушити питання про передання рукописів і книжок грецької церкви до музею ЦАТ КДА. Історію про те, як він знайшов ці матеріали, як вони були передані в вересні того ж року до музею ЦАТ і бібліотеки КДА, науковий опис 25 рукописів і перелік більш ніж 30 стародруків – все це він детально викладає в двох великих працях, надрукованих у Трудах КДА⁵⁰

та «Православном обозрении»⁵¹ 1885 р. Висвітлення історії братства не було на той час головною метою пошуків автора, і початкова доба історії ніжинських греків побіжно змальовується через історію їхніх церков і причту, зокрема отця Христофора Дмитрієва, або Христодула, який виступає фактичним засновником церковного братства, ктитором обох церков і вірогідним автором Статуту⁵². Саме він був двічі в Москві (1686 і 1691 року) і отримав підтримку в 30, а потім 50 рублів, до нього прихильно ставився і митрополит Лазар Баранович, оберігаючи його від свавільних рішень грецької пастви. Повідомляючи багато цікавих фактів з історії заснування і будівництва церков, О. Дмитрієвський наводить для їх підтвердження й тексти деяких документів або витяги з них: звернення отця Христофора до царів Іоана та Петра Олексійовичів⁵³ з проханням надати допомогу грецьким церквам, приписки на сторінках книжок і рукописів, на іконах тощо. Статті досить виразно свідчать про цілковиту занедбаність на той час бібліотечної справи в ніжинському братстві. На думку О. Дмитрієвського ані А. Шафонський, ані преосвященний Філарет не бачили усіх рукописів і книжок через те, що про них забули й самі греки, зачинивши їх у старих скринях на дзвіниці. Можливо, звичайно, що це було й навмисне приховування, але очевидно, що і А. Шафонський, і преосвященний Філарет ставили питання про книжки перед причтом грецьких церков, але одержали для перегляду тільки декілька одиниць із кількох сотень книжок і рукописів. Із статей О. Дмитрієвського ми дізнаємося про частину цих прихованих книжок, серед яких молдовлахійська Євангелія 1693 р., що надійшла від Костянтина Кантакузина, арабська Євангелія кінця XVII ст. з присвяченням гетьману Іванові Мазепі і дуже рідкісна книга, видана коштами Господаря Молдови й Валахії Іоана Олександра Іпсіланті на сьомому році його правління, під назвою *Εὐπταγμάτιον νομικὸν περὶ εὐταξίας καὶ τῶν καθηκόντων ἐκάστου τῶν κριτηρίων καὶ τῶν ὀφφικίων τοῦ πριντζιπάτου τῆς Βλαχίας...*

Окрім книжок у статтях Дмитрієвського були описані й інші речі, передані до Музею ЦАТ: три ікони російської школи та одна грецька з зображенням св. Харлампія та свв. Іоана Золотоуста і Василя Великого, плащаниця, воздух

венеціанської роботи. Зважаючи на велику наукову цінність отриманих Музеєм речей, тодішній благочинний Іоано-Богословської церкви в місті Ніжині отець Ф. І. Васютинський і колишній єпітроп грецьких церков А. Г. Кунелакі 16 вересня 1884 р. були обрані членами-кореспондентами ЦАТ КДА.

У наші дні, звертаючись до цих двох досліджень О. А. Дмитрієвського, дуже легко поставити йому в провину недостатню увагу до тих матеріалів, що були в його руках, нерозуміння, що то була добра нагода ввести до наукового обігу унікальні дані про початкову історію братства, подаючи факти безпосередньо із документів від 1666 р., з перших церковних книг, де зафіксовано склад перших зібрань братчиків, перших виборів єпітропів, першого суду. Але зважаючи на вік дослідника, його непідготовленість до викладу власне історії ніжинських греків, на те, що існує велика відстань від проблем біблійних текстів, агіографії, літургіки, які досліджував О. А. Дмитрієвський, до питань самовлаштування грецької громади кінця XVII ст., можна зрозуміти, що саме завадило йому досягнути цінність відкриття. Так, детальні описи матеріалу (коли йдеться про давні рукописи), надруковані в Трудах КДА і «Православном обозрении», поступово стають більш поверховими і повідомляють лише про назву і кількість аркушів у випадку кодексів і документів нової доби, серед яких саме і знаходяться різні матеріали грецького братства кінця XVII – XVIII ст. Найвизначніша подія – публікація Статуту братства в книжках Трудів КДА за вересень-грудень 1885 р., і та не була доведена до кінця, за якихось драматичних обставин, разом із припиненням публікації Статуту (через пожежу в типографії, а потім якісь приватні справи), подальший набір тексту був утрачений і більше ніколи не поновлювався⁵⁴. Опубліковані глави Статуту (окрім великої частини, присвяченої особі о. Христодула) містять виклад головних засад організації братства: членство, скликання зборів братчиків, обрання священників і вибори дванадцятьох, а далі шести керуючих справами, розподіл обов'язків. Тільки 20 грудня 1889 р. на черговому засіданні Історичного товариства Нестора літописця професор О. А. Дмитрієвський робить доповідь «Ніжинське грецьке братство та його статут». Засідання приймає рішення

про публікацію доповіді та супутніх матеріалів як додатку до IV-ої книги «Чтений»⁵⁵. На жаль, чи було здійснене це видання, невідомо. Короткі виступи О. А. Дмитрієвського 18 і 22 січня 1890 р. на VIII Археологічному з'їзді в Москві були останнім відомим нам наслідком звернення вченого до історичної спадщини ніжинських греків⁵⁶, хоча вчений востаннє разом із слухачем богословських курсів у Ленінграді, на яких він викладав, відвідав Ніжин аж у травні 1926 р.

Значні суспільні зрушення від половини XIX ст., ріст загального культурно-освітнього рівня населення спричинилися до поступу в розповсюдженні різних громадських та наукових видань, зокрема релігійного та історико-краєзнавчого напрямку. Переглядаючи такі періодичні видання, як «Черниговские губернские ведомости», різні «Епархиальные ведомости», часопис «Киевская старина» тощо, можна знайти численні і найрізноманітніші факти з історії іноземців в Україні, повідомлення про їхні вірування, церкви, побут і фольклор. Не були виключенням і українські греки. «К истории нежинских греков» – таку назву має невеличка стаття М. Стороженка в розділі «Документы, известия и заметки» в 29-ому числі часопису «Киевская старина» за 1889 р. Повторюючи за своїми попередниками думку про те, що історія ніженських греків бере початок від Богдана Хмельницького і подавши короткі відомості про головні гетьманські і імператорські укази стосовно братства, М. Стороженко приводить повністю текст указу Катерини II від 7 травня 1775 р. про підтвердження усіх привілеїв грецького братства⁵⁷. Стаття не має власного наукового значення, але варто було б застерегти дослідників історії ніжинських греків від деяких невиважених висновків, що їх робить М. Стороженко, як наприклад, «с 1696 г. греки окончательно избрали своим главным местопребыванием Нежин (...) основали школу и богадельню». Повідомлення про діяльність школи не підтверджується жодними документами, а про шпиталь братства маємо згадки тільки від початку XVIII ст.

Про визнання значення греків в історії України свідчать і сторінки наукових праць відомих учених О. Лазаревського, І. О. Житецького⁵⁸, В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія⁵⁹. Не маючи в більшості випадків самостійного наукового значення для

розробки історії самих ніжинських греків, ці сторінки містять деякі узагальнення, супутні факти історії, які допомагають зрозуміти певні особливості феномену ніжинського братства. Так, О. Лазаревський, подаючи історію полкового міста Ніжина, підкреслює, що своїм торговим значенням місто завдячує грекам, нараховує 145 грецьких будинків, три заводи, 22 двори на форштатах⁶⁰, наголошує про залученість греків до козацьких, дворянських родів, хоча більшість із викладеного ґрунтується на відомих і вже розглянутих нами працях А. Шафонського, М. Сторожевського, з залученням грамот із збірки О. О. Федотова-Чеховського.

Згадані нами на початку статті видання щоденників князя І. Долгорукого і Д. Бантиш-Каменського наприкінці ХІХ ст. стали вже рідкісними і маловідомими широкому колу читачів, зокрема самим ніжинцям. Це й спонукало професора М. М. Бережкова, за власними його словами, поновити видання тих спогадів окремою книжкою в Ніжині 1895 р. Майже повністю цитуючи по названих виданнях усе, що стосується міста Ніжина та греків, М. Бережков додає як довідку і по кілька рядків із праці А. Шафонського, із «Краткого землеописания» та статті І. Сребницького. У примітках до тексту вміщено й дати життя братів Зосима, кілька слів про церкву Свв. Константина та Олени, біля вівтаря якої були поховані Анастасій та Микола Зосима, і про Олександрівське вчилище⁶¹.

Відомий дослідник усіх київських архівів і старожитностей М. Петров переглядаючи архів Київської духовної консисторії натрапив на справи, що висвітлювали історію Київського Свято-Катерининського грецького монастиря на Подолі. Результатом була невеличка, але дуже змістовна стаття в Трудах КДА. Перші сторінки цієї праці⁶² були присвячені виключно історії ніжинських греків, існування яких було вповні паралельним у часі київській грецькій громаді. Натомість, на відміну від останніх, вони спромоглися досягти більших успіхів як в економічній, так і в культурно-соціальній сфері. М. Петров докладно передає початкову історію заснування в Ніжині грецьких церков, надання грекам універсалів, все це через великі цитати з «Актів грецького братства» О. О. Федотова-Чеховського та досліджень О. А.

Дмитрієвського 1885 р. Хіба що з деякими помилками, тому що не церква Всіх Святих будувалася більше ста років, як це впливає із статті М. Петрова, а йдеться про дві різні церкви. Не підтверджується й думка про те, що отець Христофор і отець Христодул дві різні особи, хоча причина подвійного іменування не має поки що виємного пояснення. Великий екскурс до історії ніжинської громади початкової доби мусив, на думку М. Петрова, підкреслити недоліки й негаразди київських греків у розбудові свого національно-культурного середовища.

1898 р. на хвилі посилення уваги до свого рідного краю в Чернігові з'являється й невеличка книжечка С. І. Пономаріва⁶³ із списком прізвищ видатних уродженців міст і сіл чернігівської землі, поміж яких знаходимо і кількох греків.

Найбільший за обсягом матеріал з історії ніжинських греків серед усіх видань за часів Російської імперії знаходимо в Трудах XII -ого Археологічного з'їзду в Харкові 1902 р., виданих 1905 р. в Москві. Серед інших праць було видано й низку досліджень архівіста М. М. Плохинського «Иноземцы в Старой Малороссии», присвячену грекам, циганам і грузинам в Україні⁶⁴. Останні дві частини статті, присвячені циганам і грузинам, були написані та видані значно раніше і були дещо перероблені для чергового видання. Частина, що стосується греків, містить скорочену історію тільки ніжинських греків і була результатом багаторічних досліджень автора, його розшуків в архівах Москви, Харкова, Києва, Чернігова і Ніжина. Стаття дуже велика, близько 200 сторінок з додатками, і вже цим заслуговує на увагу. Блискучий аналіз роботи М. М. Плохинського, чи то краще сказати, нищівну критику роботи, знаходимо вже через три роки в «Чтениях в Обществе истории и древностей российских при Московском университете» в рецензії Віталія Ейнгорна – «Новый труд по внутренней истории Старой Малороссии»⁶⁵. Цей відгук був разом і відчутним внеском В. Ейнгорна в розробку питання; його особистим доробком до теми, що була на часі майже півстоліття. Його посилення на наукові праці, архівні справи не втратили свого значення й дотепер, його зауваження в більшості випадків дуже конструктивні. Вказуючи на недоліки праці М. Плохинського, він водночас визначає й ті шляхи,

якими мав би йти науковець для подальшого і чіткішого висвітлення теми. З бігом часу, в наші дні, робота М. Плохинського вже не сприймається так критично, як колись. Видання, що їх так безсоромно оповідає автор без посилань на першоджерела, маловідомі широкому загалу сучасних читачів, деякі давно зникли з поля зору і стали недоступними для дослідників, бо не збереглися до нашого часу, видані колись невеличкими накладами. Більш за інші використовує М. М. Плохинський на початку роботи працю М. Ф. Каптерєва: «Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII ст.» – Москва, 1885. Навіть і сама назва першого розділу – «Развитие отношений России к православному Востоку и возникновение братств» – повторює назву книжки М. Ф. Каптерєва. Загальний збіг викладів «розвиття отношений» і недоречність такого великого екскурсу в історію, на думку, В. Ейнгорна, є великою хибою цього дослідження М. М. Плохинського. Водночас початкова історія братства і справді невід’ємна від теми, висвітленої М. Ф. Каптерєвим, і має бути ще детально досліджена саме як результат збігу як церковних, так і економічних інтересів православного населення Османської імперії, яке обирало нові місця для проживання. М. М. Плохинський усвідомлює той факт, що негативна політика Росії 1648-1678 рр. стосовно греків створила певне природне середовище біля її кордонів, де могли зосереджуватися греки, зупинені в своєму тяжінні до Москви. Такими місцями на шляху до Москви й стали відомі потім своїми грецькими громадами Київ, Ніжин, Кролевець, Смоленськ. Історію ніжинської громади автор починає від згадки про греків Ніжина в відомому універсалі гетьмана Самойловича 1675 р. Також і інший документ (додаток № 2) свідчить про перебування греків у місті від 1661 року⁶⁶.

У другій половині цього розділу автор передає зміст вже згаданої роботи М. К. Сторожевського, але разом нарікає на її поверховість і недоліки. Переказ універсалів та інших указів здійснюється за виданням О. О. Федотова-Чеховського, а окремі факти початкової історії братства і його церков за статтями О. А. Дмитрієвського. Відзначає він і перебування в Ніжині відомих осіб із грецького духовенства (не називаючи імен), торкається питань благодійної діяльності, власне тільки

духівниць братчиків, які заповідали гроші на Гроб Господень, церкви Ніжина і рідних міст і сіл, детально описує заснування грецького цвинтару⁶⁷. Наводить автор і факти переходу греків до лав казацької старшини, до державної і військової служби. Дуже багато уваги приділяє автор змалюванню повсякденної поведінки греків, взаємовідносинам у громаді, ставленню до місцевих жителів, боротьбі греків за свої привілеї проти місцевої влади, а разом і поступовій їх асиміляції. З приводу останнього М. М. Плохинський зауважує: «Сами же греки оказать культурное влияние на окружающих их вряд ли могли⁶⁸». Для характеристики чисельного, національного та професійного складу братства автор використовує дані А. Шафонського, а також документи архівів, що були подані в додатках до першої глави. Серед них: список 232 осіб «з области турецкой» від 18 березня 1711 р., лист-декларація про невиїзд родин іноземців з Росії від 20 березня того ж року (32 греки, 15 сербів, 37 волохів, 11 мунтян), відомість про склад братства на 5 червня 1765 р. (159 осіб). Ці публікації зберігають свою наукову цінність і до цього часу, хоча варто визнати справедливими зауваження В. Ейнгорна про некоректність видання документів, позбавлених укладачем характерних документальних ознак – підписів, опису печаток, вказівок на мовні особливості тощо. Додамо, що природні помилки укладачів ревізій, осіб, що переписували тексти, робітників типографії зрештою настільки спотворили антропоніми та топоніми згаданих документів, що використання їх без коментаря може породити багато дурниць. Незрозуміло також, чому, подаючи згадані документи з московських і харківських архівів, автор не подає списків братчиків 1769 р. та даних ревізії 1782 р., які зберігаються в архіві братства в Ніжині. Це позбавило статистичні дані автора цілісності і узгодженості, якої вимагала праця, присвячена усьому періоду діяльності братства XVIII ст. Головним недоліком праці, на думку В. Ейнгорна, було бажання автора збільшити текст дослідження за рахунок зайвої інформації, сполученої з виданням кількох безумовно цінних історичних документів. Особливо ця тенденція проявилася саме в першому розділі дослідження, перевантаженому подробицями, що відхиляються від історії розвитку братства, викладенням вже відомих фактів або

підтримкою колись висловлених, але не підтверджених гіпотез. До останніх треба зарахувати посилання на О. Лебедева стосовно перебування молодих людей з Харківського колегіума в Ніжині для оволодіння новогрецькою мовою⁶⁹ або думку про раптовий занепад братства наприкінці XVIII ст.⁷⁰ Хоча автор цитує деякі спостереження й думки стосовно греків Ніжина і в другій половині XIX ст., можна сказати, що його розвідка обмежується історією братства до кінця XVIII ст. – початку його занепаду. Незважаючи на явні недоліки роботи, М. М. Плохинський навів безліч фактів з посиланням на архівні справи, що висвітлюють різнобічні сторони життя братства. І хоча сам автор не завжди може їх прокоментувати, вони залишаються бодай не єдиними історичними свідченнями в науковій літературі. Критика В. Ейнгорна про неточності оформлення посилань на архівні справи дуже слушна, але хіба міг знати В. Ейнгорн, що вже через десять років скарби російських архівів зазнають таких змін і втрат, що ідентифікація колись згаданих документів, навіть і правильно описаних, стане дуже копіткою і часто зовсім неможливою справою. Порушення старої нумерації справ Грецького магістрату робить зараз однаково вкрай складною ідентифікацію як невважених посилань М. М. Плохинського, так і правильних посилань В. Ейнгорна або ж (через 20 років) К. В. Харламповича. Давні публікації документів або посилання на архівні справи вже самі тепер стали за архівні свідчення для сучасного дослідника.

Другий розділ дослідження «Торговля» складає найзмістовнішу частину роботи, навіть додатки до нього, що викликали подив у В. Ейнгорна як недоречні в статті про греків, можуть у наші дні прислужитися як публікації з історії торгівлі в Україні або принаймні підтвердити, що такого роду документи існували в архівах. Йдеться про «Ведомость о числе проезжих через форпосты», «Число лавок в городах и местечках Малороссии», «Дела и разного рода книги Черниговской палаты уголовного і суда...⁷¹». Так, другий документ взагалі не має відношення до греків Ніжина, як пише В. Ейнгорн «вообще трудно понять, для чего напечатан этот документ, заключающий в себе сведения за один только, и при этом неизвестный, год и не обо всех лавках, а только о

деревянных⁷²». Так і перелік осіб, що переїхали через форпост з 1 квітня по 1 червня 1744 р. поблизу Києва, хоча поміж тих багатьох осіб і містить 30 греків, не має власне жодного значення для висвітлення історії греків Ніжинна. Хіба що автор хоче сказати, що такі документи взагалі існують, але ж він не подає при цьому посилання на документ, це робить уже сам В. Ейнгорн у своїй рецензії⁷³. Однак, сам розділ, перший в історіографії ніжинських греків, присвячений суто торговельній діяльності, дає певну уяву про види й обсяги торгівлі греків, їхню роль у становленні ринку в Україні XVII-XVIII століть. В огляді зовнішньої торговельної діяльності греків автор наводить велику кількість імен, речей, видів діяльності, але водночас уникає узагальнень і, схоже, навіть і не ставить за мету дати перелік усіх предметів торгівлі, виставляючи лише ті факти, що йому потрапили до рук. Припускається він і помилок, коли торкається визначення частки в загальному товарообігу польських купців та євреїв, тоді як останні на той час уже не посідали помітного місця в зовнішній торгівлі України. Стосовно викладу стану справ у внутрішній торгівлі В. Ейнгорн відмічає, що автор робить компілятивний огляд за відомими розвідками Ф. Китченка «О торговле и торговых пунктах в Малороссии за сто лет назад»⁷⁴ і О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии», приділяючи надто багато уваги питанням, ніяк не пов'язаним із греками. Подаючи перелік товарів, що ними торгували греки, М. М. Плохинський, на думку В. Ейнгорна, не наводить деякі такі дуже важливі види їх, як, наприклад, торгівля людьми, хоча про поширеність цієї ганебної риси серед греків на початку XVIII ст. яскраво свідчив документ, опублікований 1893 р. в часописі «Киевская старина»⁷⁵. Великим недоліком було й подання великих реєстрів товарів без систематизації матеріалу, перевантаженого зайвими подробицями, без вказівок на роки. Маючи на руках значні матеріали, автор чомусь обминає питання цінової та кредитної політики греків, відсотків прибутку або погашення боргів. Недоліком у роботі вважає В. Ейнгорн і значну кількість термінів, рідкісних слів, наведених без пояснень або перекладу. Торкаючись питання про участь греків у місцевій промисловості, автор поряд з даними про шкіряний, винокурний, ювелірний промисли,

откуп, баришництво або шинкарство подає надто багато деталей про бійки, лайки замість того, щоб зосередитися на суто економічному боці справ⁷⁶. Недостатньо було розкрито автором і питання землеволодіння, нерухомості братчиків, про що збереглося дуже багато справ в архіві братства. Дуже цікаві для нас зараз повідомлення М. М. Плохинського про будівництво грецьких церков у Лейпцігу 1742 р., Амстердамі 1758 р., Ліворно 1760 р. і Відні⁷⁷ в половині XVII ст. не мають прямого зв'язку з історією громади Ніжина і, як пише В. Ейнгорн, пояснюються тим; що автор хотів кудись прилаштувати списані ним у Москві документи. Між тим, не приділено достатньої уваги діяльності грецького духовенства в самому Ніжині, хоча В. Ейнгорн наводить номери справ московського архіву, де йдеться про причетність і окремих духовних осіб до торговельних справ братства, а не тільки самої церкви як володаря капіталу, що вона його віддавала грецьким купцям під 10-20 відсотків річних. Не обминаючи зовсім питання грошових відносин, сплати по векселях і облеках, автор, однак, залишає без уваги велику кількість справ архіву братства, які дозволяють зробити детальний аналіз питання і показати дійсний стан фінансових зв'язків греків з місцевим населенням, а разом і значення, обсяг їхніх справ у загальноукраїнському підприємстві і торгівлі. Бракує й висновків щодо прибутків грецьких торговельних об'єднань. Такі висновки пропонує нам В. Ейнгорн, посилаючись на ті самі справи, які розглядав і М. М. Плохинський. Зокрема, аналізуючи питання, яке зовсім не зачіпає М. М. Плохинський, – посередницьку торгівлю, В. Ейнгорн висловлює думку, що можливо саме в цьому посередництві греків між євреями з Польщі і москалями, яке приносило до 25% прибутку, і полягала причина тієї відомої ненависти до ніжинських греків, яка була притаманна частині місцевого населення⁷⁸. Завершує розділ про торгівлю опис торгових шляхів, небезпеки подорожей і перебування за кордоном. Усе це подано у відомий спосіб: через оповідання епізодів із життя греків і негреків, які їздили за кордон або постраждали від грабіжників. В. Ейнгорн оцінює розділ все ж таки як найбільш цікавий, завдяки великій кількості нового матеріалу, розгляду питань торгівлі і промислів.

Нарешті, останній розділ «Судопроизводство» дещо вражає

читача, який чекав би на виклад юридичної теми. Відомо, що греки повсюди користувалися збірником законів Арменопуло, у деяких випадках Литовським статутом, Соборним уложенієм. М. Плохинський, попри велику кількість судових справ в архівах, обмежується переказом кількох із них, констатацією факту власного судочинства у греків та їхньої негідності місцевій владі. Повторює ще раз перелік привілеїв братства, що впливають із гетьманських універсалів і царських грамот, поверхово торкається долі майна померлих братчиків, трохи детальніше зупиняється на взаємовідносинах оселих і приїжджих греків, боротьбі греків із місцевою владою, вирішуючи усі ці питання так само, як М. Сторожевський, але не так коротко і стисло⁷⁹. Наскільки автор не усвідомлює своєї мети, показує В. Ейнгорн, подаючи в зіставному плані витяги із трьох текстів, взятих з різних сторінок дослідження і присвячених одному й тому ж самому питанню. Тільки останні сторінки розділу дають деяке уявлення про судочинство, але йдеться лише про невдоволення греків судом братства, втручання гетьмана для спонукання судей до виконання своїх обов'язків, відкладення справ, інтриги і взагалі недбале ставлення греків до судочинства. Проте живий публіцистичний стиль автора дозволяє добре уявити ті обставини, за яких відбувалися судові засідання братчиків. На думку В. Ейнгорна, більше свідчить про судочинство у греків частина другого розділу роботи на с. 103-104, де оповідаються справи боржників. Все це дуже прикро, бо автор мав для розгляду усі справи братського архіву, навіть розглядав їх, але повибирав факти для ілюстрації інших питань. Так у В. Ейнгорна на с. 37 рецензії приведено приклад із справи 146 московського архіву Міністерства юстиції (Дела Черниговской палаты гражд. и угол., оп. V, св. XI), яку використав М. Плохинський для наведення цін, умов діяльності компанії, хоча сама справа за своїм характером є виключно судовою.

Варто передати заключні зауваження В. Ейнгорна з приводу роботи М. Плохинського, які й зараз не втратили свого значення для початківців. Так, не можна робити посилання на архіви, якщо при цьому не наводяться фонд, рік і номер справи. І навпаки, не потрібно робити кожного разу повні посилання, коли ці самі справи вже були вжиті у дослідженні чи додатках

до нього. В. Ейнгорн справділиво дорікає на те, що всі посилання автора на ніжинський архів не мають жодного сенсу за браком даних про рік і номер справи. Викликає подив і спосіб посилання М. Плохинського на справи братства і грецького магістрату, місцезнаходження яких він називає у неймовірний спосіб: архів Історико-філологічного інституту в Ніжині, лицей кн. Безбородька, архів грецького братства і завжди без зазначення номерів або назв справ. Так само й посилання на друковані видання не повинні містити переключених назв, обов'язковими є вказівки на том, сторінку книги. Великими недоліками може бути й відсутність покажчиків при поданні великого обсягу несистематизованого матеріалу і значна кількість друкарських помилок, не виправлених хоча б за рахунок переліку їх в окремому списку. Не меншої критики завдав В. Ейнгорн і двом іншим частинам дослідження, присвяченим циганам і грузинам України. Так рецензія перетворилася на досить самостійну працю, яка може стати в нагоді багатьом науковцям як зразок для написання відгуків і застереженням проти компілятивних ненаукових праць. Нарешті, рецензія В. Ейнгорна містить важливу для історії братства публікацію – текст присяги російським государям, що її склали перші греки Ніжина 1682 р.⁸⁰

1908 року за результатами підготовки до XIV-ого археологічного з'їзду в Чернігові, під час якої були накопичені значні архівні матеріали, була видана збірка⁸¹ описів рукописів П. Я. Дорошенка, князя В. Д. Голіцина, архіву Кочубеїв, міських дум Чернігова й Ніжина. Перелік важливих історичних документів, що зберігалися в Ніжинській міській думі був відомий ще з 1876 р.⁸² Від тих часів багато документів були втрачені, більшість залишалася неописаними. У «Трудах Черниговского предварительного комитета» був уміщений опис 64 документів міської думи. І хоча жодний не містить узагальнюючих фактів стосовно історії ніжинських греків, у документах № 23, 30-31, 40, 42, 48-50, 52-53, 56, 60, 63⁸³ зустрічаються посилання на грецьких та іноземних купців, згадуються представники відомих в історії України грецьких родів Тернавіотів, Томар, Мазаракі, а також ніжинські купці Станевич і Тухаєв.

Ніжинські вчені, філологи-класики й історики, яким

дорікав О. Дмитрієвський на те, що вони зовсім не цікавляться історією власного міста, і справді не відзначилися в справі написання історії ніжинських греків. Вищезгадана книжка М. Бережкова зовсім не була історією ніжинського братства, хоча треба сказати, що ця тема дуже цікавила його впродовж усього життя, про що свідчить і певна кількість матеріалів, пов'язаних з історією братства, в його паперах, які й дотепер зберігаються в Інституті рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. У збірнику Історико-філологічного товариства, яке багато років діяло при Ніжинському Інституті князя Безбородька, лише двічі з'являються матеріали з історії грецького братства. Публікація, здійснена В. І. Савою, була давноочікуваною роботою, бо архів уже багато років знаходився безпосередньо в інститутській бібліотеці і навіть був переглянутий М. М. Бережковим і В. М. Пискорським⁸⁴. У своїй роботі В. Сава після стислого огляду історії архіву зачіпає три різні теми і видає кілька цікавих документів: список греків, що живуть у власних будинках, складений греками на запит ніжинського магістрату в квітні 1769 р., пояснення греків Ніжина від 8 травня 1780 р. на запит Комісії з комерції про потреби в справі покращення торгівлі, в якому вони справедливо доводять переваги сухопутного шляху над морським. Третя й найбільша частина матеріалів містить перебіг справи про взаєморозрахунки Антона Тухаєва з компаньйонами, яка збереглася в архіві на 115 аркушах. Справа почалася 1777 р. й тривала більше десяти років – дуже типове явище для грецького суду.

У VIII-ому томі цього ж збірника серед протоколів засідань Історико-Філологічного товариства за 1912-1913 рр. було вміщено одну з останніх згадок про греків Ніжина в дореволюційній історіографії – доповідну записку М. Бережкова про стан архіву Грецького магістрату⁸⁵. Записка свідчила про неабияку обізнаність автора з історією ніжинських греків і його спроможність висвітити принаймні деякі питання цієї історії. Справді, давній мешканець міста, особистий знайомий нащадків знаменитих греків і таких визначних істориків та елліністів, як О. Дмитрієвський, М. Фокков, В. Бузескул, хто як не він, міг би зробити значний поступ у розробці теми? Справи з особистого архіву професора М. М. Бережкова в Києві містять багато систематизованого матеріалу

з історії Ніжина, коментарів до виданих праць, газетних статей і прямо свідчать, що до останніх днів життя він цікавився греками, був чи не щоденним відвідувачем грецьких церков і не втрачав надії написати їхню історію аж до весни 1928 р., коли до міста приїхав К. В. Харлампович з намірами виконати те, чого він так і не спромігся зробити.

Отже, плани М. М. Бережкова не здійснилися. Так само, як і ніколи не була написана про ніжинських греків дисертація О. А. Дмитрієвського. Початок Першої світової війни і події, що мали місце після жовтня 1917 р., на тривалій час позбавили багатьох дослідників можливості працювати з документами Ніжинського грецького братства.

2. К. В. Харлампович і його нариси з історії ніжинських греків

Продовжити складання історії греків Ніжина судилося зовсім іншій особі, котрій всупереч її планам було призначено жити в цьому місті наприкінці 20-х років. «Випадковий гість у Ніжені⁸⁶» К. В. Харлампович був зовсім не випадковим гостем у науці та в історії України зокрема. Автор більше ніж 150 праць, член-кореспондент Санкт-Петербурзької Академії Наук по Відділенню російської мови і словесности з 1906 р., співробітник і дійсний або почесний член найпрестижніших товариств і спілок дореволюційної Росії, ординарний професор Казанського університету К. В. Харлампович був добре відомий в українських наукових колах. Його праці «Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и Церкви» та «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь»⁸⁷ відіграли важливу роль у висвітленні правдивої історії українського народу. Тож не випадково 1919 р., після недовгого листування, папери К. В. Харламповича були розглянуті ВУАН, і було поставлено питання про вибори його академіком на найближчому Спільному Зібранні, яке й відбулося 7 червня 1919 р. і проголосило професора К. В. Харламповича дійсним членом ВУАН. Однак історія продовжувала активне втручання в життя вченого. Ще в серпні 1921 р. тривало листування з

приводу переїзду вченого з Казані до Києва, що за тих політичних і економічних умов було дуже копіткою справою. Гірше того, статус українського академіка не міг врятувати К. В. Харламповича від переслідувань відомих служб місцевої адміністрації і навіть арешту восени 1924 р. з наступним засудженням на три роки зіслання до Оренбургу, потім до Актюбинська і, нарешті, до Тургайського степу. Ця остання подія певним чином знайшла відображення в творчій діяльності вченого, який видав 1926 р. в Кизил-Орді книжку «Восстание тургайских казак-киргизов 1916-1917 гг. (по рассказам очевидцев)». Коли ж академік прибув до України, на нього чекали й інші лиха, наприкінці 1928 р. померла жінка, чергова академічна «чистка» спричинилася й до його формального виключення з лав академіків. Так новий режим пильнував за чистотою радянської науки, і, можливо, нагла смерть у березні 1932 р.,⁸⁸ обірвавши життя видатного вченого, водночас урятувала його як людину від тих душевних і фізичних страждань, що їх зазнали невдовзі його колеги-академіки. Про те, що така небезпека існувала, свідчить і останній рік життя К. Харламповича в Києві, куди він переїхав десь восени 1931 р. Цей останній рік свого життя він провів у марних пошуках житла й роботи. Нікому не потрібний видатний вчений заробляв на життя механічною вчиткою корект для часописів «Економіст-марксист» і «Історик-марксист», а в надії отримати місце бібліотекаря в НДІ педагогіки вже почав підбирати по міських бібліотеках потрібну літературу.

Між тим, вимушене перебування академіка в Ніжині виявилось плідним для подальшого розвою української науки. Виконуючи поставлену перед ним Академією задачу – відтворення історії ніжинських греків, К. В. Харлампович насамперед звертається до своїх попередників, до першоджерел і констатує, що «відсутність багатьох справ у ніженському архіві – з одного боку, з другого – неможливість для мене, через умови мого життя, використати архіви харківські, московські тощо, примусили мене одмовитися од думки скласти історію ніженської грецької колонії⁸⁹», і його праця буде лише «*addenda et corrigenda*» до наробку його попередників. Однак з притаманною йому рисою детально

розглядати історичні питання він створює по суті єдину й першу в часі справді наукову розвідку-життєпис грецького братства першого століття його існування, «поповнюючи і спростовуючи те, що вже друкувалося про греків». На відміну від праць попередніх дослідників весь матеріал нарисів ґрунтується виключно на архівних справах самого братства. За словами К. Харламповича, він не прочитав лише кілька десятків справ грецькою мовою, бо вони, як це інколи буває, майже зовсім не читаються. Значну допомогу надали йому й відомі вже нам О. А. Дмитрієвський та М. М. Бережков⁹⁰. Велика праця під назвою «До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII-XVIII ст.)» за попереднім планом академіка мала б вміщувати такі частини:

«Передмова. Література питання.

I. Нарис I. Загальний огляд історії ніженських греків – зростання їхніх привілеїв і боротьба за них з іншими станами та урядами.

1. Греки на Україні до 1675 р.

2. Початок грецької колонії в Ніжені.

3. Організація грецької парахвії та братства.

4. Ніженські греки й Московський уряд.

5. Церковні стосунки братства.

6. Ніженське братство за гетьмана Данила Апостола та цариці Ганни.

7. Ніженські греки й українська суспільність.

8. «Компромиссальный суд греческого нежинского братства».

9. Ніженське братство за цариці Лизавети.

10. Як ставився до братства гетьман Кирило Розумовський.

11. Ніженське братство в освітленні Наказа депутатів до Катерининської Комісії.

12. Ніженське братство і граф Рум'янцев.

13. Ніженський грецький магістрат, його початок і взаємовідносини з урядами (1785-1801)⁹¹

Нарис II. Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані.

1. Дані на початкову добу (до 1711 р.).

2. Перепис 1711 р. і доба до 1760-х років.

3. Перепис 1760-х років.

4. Ревізія 1782 р.

5. «Чищення» братства од негреків (1783-1799).

6. Ревізія 1795 р.

(49 1/2 ст. на машинці)

Нарис III. «Права, по которым судились» ніженські греки.

1. Державні закони російські.

2. Литовський статут.

3. Закони грецькі.

4. Устав грецького братства і структура останнього.

5. Судоговоріння. . .

(53 ст.)

Нарис IV. Ніженські греки й місцева промисловість.

1. Ремісницька промисловість.

2. Фабрична промисловість.

3. Сільсько-господарська промисловість.

(15 1/2 ст.)

Нарис V. Ніженські греки й торгівля.

1. Загальні умови торгової діяльності греків України.

2. Закордонна торгівля.

3. Торгові шляхи.

4. Перевозне мито й інші пошлини: а) у Валахії й Молдові;

б) у Польщі.

5. Мита на Україні та в Росії: а) індукта й евекта; б)

внутрішні мита.

6. Незручності торговельних шляхів.

7. Транспорт.

8. Хто їздив за кордон.

9. Маклери в Ніжені.

10. Біржа та кав'ярні.

11. Внутрішня торгівля: а) в самому Ніжені; б) на українських ярмарках; в) торговельні зносини греків з Москвою; г) з іншими російськими містами.

12. Товариства.

13. Кредит.

14. Останні уваги.

(141 ст.)

Нарис VI. Просвітна діяльність Ніженської грецької громади. Заходи соціальної допомоги.

1. Шкільна освіта.

2. Книги.

3. Добродійність.

(33 ст.)

Додатки – 5 документів, 1 др. арк.

Показчик власних імен і географічних назв, 1, 4 др. арк.⁹²»

Загальний обсяг підготованих до друку матеріалів сягав 382, 5 ст. Праця була написана, зважаючи на кількість переглянутих першоджерел, напрочуд швидко і невдовзі передана до історичної секції ВУАН, де й мала б вийти з друку в «Записках історико-філологічного відділу ВУАН». На жаль, був надрукований лише перший з нарисів у 24-ому числі «Записок» 1929 р. У листах до своїх київських знайомих К. Харлампович неодноразово цікавився, чи не має новин щодо видання його праці про греків⁹³. На превеликий жаль, новин не було. Не зважаючи на коротку, але схвальну рецензію О. С. Грушевського⁹⁴ на перший нарис, видання було припинене. Це затримало наукову розробку питання на довгий час. І хоча сама присутність греків у Ніжині ніколи не ставилася під сумнів, і тема зачіпалася на сторінках газет і популярних видань, коли йшлося про видатні місця Чернігівщини й Ніжина⁹⁵, все ж історія братства перебувала в забутті до останніх часів.

Певний поштовх грецьким студіям в Україні надають грецькі вчені, небайдужі до історичної та архівної спадщини грецької діаспори. Зусиллями грецьких науковців ще в минулому столітті було підготовано чимало праць і повідомлень про грецьку діаспору Півдня Росії: населення Одеси, Херсона, Таганрогу, Крима, Північного Кавказу⁹⁶. Але серед головних напрямків їхньої пошукової роботи завжди переважали теми, пов'язані з діяльністю в Одесі таємної організації «Філікі Етерія», з життям видатних греків-меценатів, підприємців, а також з переселенням великої кількості понтійського населення на Кавказ і до Південної Росії внаслідок російсько-турецьких війн. Тому сталося так, що два далеко не останні, а, можливо, й перші по значенню аспекти історії грецької діаспори в Україні були майже невідображені в грецькій історіографії. Йдеться саме про історію греків Ніжина і дещо в меншій мірі про найчисленнішу частину українських греків – греків Донецької області. Тільки

окремі невеликі повідомлення про ніжинських греків були видані серед інших матеріалів у працях видатних грецьких істориків М. Гедеона і С. Ламброса⁹⁷. Останнім часом через відомі соціальні і політичні зрушення в країнах Східної Європи значно посилюється інтерес до історії грецької діаспори України, Росії, Кавказу та Середньої Азії. Визначні грецькі вчені дедалі частіше звертаються до українських, російських та грузинських архівів і бібліотек, намагаючись заповнити білі плями історії. У жовтні 1995 року в Салоніках на міжнародній конференції, присвяченій питанням грецько-російських студій, грекам Ніжина присвятив свою доповідь проф. Христос Ласкаридис, а у вересні 1996 року в Одесі, на подібній конференції, Константин Папулідіс закликав учасників конференції і світову громадськість до заснування особливого Фонду досліджень греків діаспори, посилаючись на великі втрати, що їх понесли архіви грецьких громад у минулому. А тим часом невидані нариси К. В. Харламповича зберігаються в архівах і на тлі поверхових публікацій і повідомлень про ніжинських греків, що почали з'являтися останнім часом⁹⁸, залишаються єдиною науковою роботою, яка спирається на правдиві історичні документи, охоплює коло найсуттєвіших питань з історії братства.

Як уже згадувалося, К. Харлампович у своїй роботі поставив за мету тільки доповнення й уточнення фактів, відомих із досліджень його попередників. Такі факти він наводить у вичерпному й добре прокоментованому огляді літератури питання на початку праці. Називаючи грецьке братство в Ніжині «видатним явищем української, а може й світової історії⁹⁹», К. В. Харлампович наголошує такі його риси, як термін існування, чисельність братчиків, їхню заможність, виняткові привілеї. Все це насправді ставить явище до ряду надзвичайних у світовій історії і вимагає його ретельного вивчення.

Не поділяючи думку вже названих дослідників про можливість перебування греків у Ніжині в першій половині XVII ст., К. В. Харлампович вважає більш вірогідним вести відлік історії ніжинських греків від 1675 р. – першого достовірного посилання на перебування їх у місті в третьому універсалі гетьмана Самойловича. І надалі автор усіляко

уникає висновків, які б не були підтверджені фактами. А фактів у нього було вдосталь. Головним недоліком усіх дослідників братства було саме недостатнє знайомство з матеріалами власне самого братства – найголовнішого, хоча й не єдиного джерела з його історії. Існування інших джерел стримувало К. В. Харламповича від висвітлення повної історії громади, змусило його вести мову тільки про доповнення й конкретизацію багатьох загальновідомих положень. Автор свідомо йде і на обмеження хронологічних рамок дослідження періодом до 1801 р. – часу найбільшого розквіту діяльності братчиків. Між тим і попри всі ці обмеження К. В. Харлампович мав на розгляд біля 10 тисяч справ¹⁰⁰. Треба зауважити, що вже зазначена відсутність чіткої систематизації справ, розпорошеність і випадковість складу грецького архіву перешкоджали глибокому аналізу матеріалів. Занурений у безліч і дрібних, і великих питань К. В. Харлампович намагався вибирати найбільш необхідне для висвітлення поставлених завдань, беручи до уваги й деякі цікаві моменти з приватного життя братчиків і ніжинців взагалі. Так побіжно були написані невеличкі нариси «Як судили гайдамаків у Ніжині»¹⁰¹, «Пригоди одного ніжинського грека»¹⁰². Поступове ознайомлення з великою кількістю грецьких справ дозволило автору викласти історію громади від 1675 р., зіставляючи факти, вже викладені в науковій літературі, з фактами справ грецького архіву. На його думку, початковою формою організації майбутнього купецького братства була невеличка церковна парафія, що сформувалася із кількох десятків греків навколо двох-трьох священослужителів: Фотія, що прибув 1682 р., о. Константина, який перебував у місті з кінця 70-х років, і найбільш відомого в літературі о. Христофора (Христодула) Дмитрієва¹⁰³. Перша парафіальна церква Св. Архістратига Михаїла була закінчена вже 15 вересня 1680 р., невдовзі було розпочато будівництво й другої в ім'я Всіх Святих. Ці дві церкви та їхні подвір'я й залишалися впродовж наступних часів осередками суспільного життя греків Ніжина і, змінюючи свою матеріальну форму через перебудови, що тривали до початку ХІХ ст., пронесли пам'ять про грецький період у житті міста до наших часів, коли вони, знову відновлені, за браком у місті греків стали парафіальними

церквами Ніжина. Невід'ємною рисою організації греків у братство була від початку їхня «торговельно-становая» організація – самоусвідомлення себе як носія спільних майнових, торговельних і громадських інтересів, для захисту яких потрібно було здобути певний суспільний статус. На той час такий статус визначався кількістю особливих привілеїв, що їх дарували найвищі посадові особи держави, гетьмани, а надалі – російські царі та імператори. Боротьба за привілеї та грамоти є основною рисою, тою прямою, навколо якої закручена уся історія громади від першої згадки про ніжинських греків у гетьмана Івана Самойловича і до останньої спроби греків закріпитися в межах особливого грецького правління в Міській Думі¹⁰⁴ вже після формального скасування міських магістратів за наказом від 13 квітня 1866 р. Ця боротьба, що на межі XVIII-XIX ст. закінчилася повною перемогою братства та спричинила його бурхливий розквіт, і склала основу першого нарису К. В. Харламповича. Аналізуючи стосунки братства з українськими гетьманами, московським урядом, місцевою владою і церквою, автор нарису дійшов висновку про формування особливого «грецького стану в Ніжені» як додатку до станів дворянського, козацького, міщанського, духовно-чернецького¹⁰⁵. Остаточним моментом закріплення цього «грецького стану» було створення 1785 р. окремого Грецького магістрату, який в усіх відношеннях вилучав греків із стосунків з місцевим урядом і задовольняв їхні внутрішні потреби, охороняв їх у зіткненнях з навколишнім середовищем і здійснював представництво в усіх справах греків у Санкт-Петербурзі. Детальний огляд історії формування грецького магістрату як правонаступника братського і компромісального судів і його діяльність до 1801 року завершує перший нарис. До принципово важливих висновків автора належить окреслення етапів формування громади як церковного (від 1687 до 1735-1736 рр.), а далі насамперед купецького братства, опис внутрішньої боротьби й ворожнечі поміж оселими й приїжджими греками, особливості розвитку громади в різні часи і аргументована позиція щодо того, що висловлена деякими дослідниками думка про занепад братства наприкінці XVIII ст. є дуже перебільшеною. Документи свідчать, що не дивлячись на створення в

Північному Причорномор'ї осередків греків і навіть грецьких магістратів у Керчі, Таганрозі й Одесі, відток греків до цих регіонів не був таким уже й великим. Навпаки, в цей час до Ніжина прибуває багато переселенців з Греції, і магістрат активно працює над юридичним оформленням новоприбулих, видає їм свідоцтва й паспорти.

Вже в першому нарисі автор побіжно торкається питань кількості греків – місцевих і приїжджих, їхніх дворів, челядників, співвідношення з іншими верствами населення. Це все мало б бути розглянуто в другому нарисі. Документи особистого архіву К. В. Харламповича в Ніжині, а також архів ВУАН в Інституті рукопису ВБУ дають можливість ознайомитися з невиданою роботою академіка. Так у Ніжинський філії Чернігівського обласного архіву в особистому фонді К. В. Харламповича серед інших є два документи, що являють собою чернетки праці про греків. У першому випадку це зошит, який містить початковий варіант праці¹⁰⁶. Перші чотири сторінки написані російською мовою, далі українською, і йдеться про загальні положення теми і приклади підприємницької та торгової діяльності греків у Ніжині. Із наведених фактів є один, що не повторюється в опублікованій роботі, а саме: за переписом 1926 р. в Ніжині було записано 19 греків як таких, що володіють грецькою мовою, а осіб грецького походження в місті, на думку К. В. Харламповича, від 150 до 200 осіб. Другий документ є частиною нарису II і містить параграфи 5-7¹⁰⁷, з яких 5 і 6 відповідають темам, проголошеним у наведеному вище плані роботи. Сьомий параграф (без кінця) має назву «Роки 1795-1801», що відповідає і меті автора – викласти історію громади до 1801 р. Параграфи, що збереглися, дають уявлення про те, наскільки велике значення приділяв К. В. Харлампович питанню кількісного та національного складу братства, яке завжди потерпало від звинувачень у значній кількості «негреків». Колись за греків вважали геть усіх підданих Візантії, а згодом і більшість біженців із Османської імперії – православних християн. Оскільки головною рушійною силою в боротьбі переселенців за стану незалежність і привілеї виступали саме греки, то представники інших націй природно гуртувалися навколо них. До того ж спонукала й політика

царського уряду, що радила іноземцям приписуватися до існуючих братств, там одержувати необхідні папери і через них встановлювати офіційні відносини з державними службами. Відомо, що успішна боротьба греків за привілеї породила багато негативних наслідків через заздрість і безпосередні збитки жителів Ніжина. Наведемо лише один характерний приклад. Одним із давніх привілеїв було звільнення грецьких дворів від обов'язку утримувати в себе військових. Оскільки греки Ніжина за числом власних мурованих будинків не поступалися найзаможнішим жителям міста, а ще й орендували багато козацьких і міщанських осель, то число будинків у місті, придатних для розміщення військових, було значно меншим від того, яке начебто впливало із загальної кількості добрих дворів. І весь тягар лягав на решту купецьких та міщанських осель. Але й державні служби, шукаючи ймовірних податкових платежів, зазіхали на пільги братства і прагнули вилучити з його лав усіх негреків, які в свою чергу трималися за грецькі привілеї. Так, 21 травня 1790 р. ніжинський городничий вимагав довідки від Грецького магістрату стосовно болгар, волохів та інших негреків про їхню породу. На що суд магістрату запевнив, що вони «почитаються суцце греками»¹⁰⁸. 4 березня 1791 р. Намісницьке правління вимагає підтвердити присягою і свідченнями, що братчики, відомі як волохи, болгар, турки, є в дійсності греки. Такі вимоги визивали обурення братчиків, які до того не знали таких суворих форм підтвердження породи. Однак у наступні роки переважна більшість сумнівних греків складала «роту» в присутності священика і представників уряду, додаючи письмові свідчення справжніх греків, і тим ще раз підтверджує свої права на привілеї. Хоча урядові служби наврядчи вхопили когось з болгар чи волохів до фінансових тенет, але від 1786 р. Грецький магістрат приймає тільки греків, принаймні процедура входження до братства вимагала засадового проголошення себе греком і письмових свідчень двох осіб грецької породи. Таких справ у братському архіві дуже багато¹⁰⁹. Щодо закидів про перебування в братстві навіть і українців К. В. Харлампович каже, що такими були тільки Голюнки, з яких до 1782 р. лишився тільки один, і той огречився¹¹⁰. Зіставний аналіз ревізій 1782 і 1795 рр.¹¹¹

приводить автора до невтішних демографічних висновків, оскільки число померлих за цей час греків – 160, значно перевищувало число народжених – 127¹¹². Серед померлих 50 голів сімей, 27 жінок, 39 дітей і 40 родичів. Цікаві дані про вік померлих у 1731-1791 рр.: одна особа дожила до 80 років, 8 – до 85-87, 9 – до 90, 5 – до 90-95, 5 – до 100, одна – до 111 років життя. Отже, літні люди не були винятком серед братчиків і, безумовно, були носіями певних історичних і національних традицій. Слабким місцем громади були звичайно дівчата, які виходили заміж і тим суттєво зменшували її кількість. За підрахунками К. В. Харламповича за період 1782-1795 рр. вийшло заміж 90 дівчат, з яких лише незначна частина лишилася в громаді. За греків вийшло 36 осіб, але оскільки більшість молодих греків уже мали або започаткували справи поза Ніжином, то туди виїжджали і їхні молоді дружини. Ще 26 осіб одружилися з росіянами, переважно з військовими і купцями, 26 з українцями – козаками, службовцями і двоє – з особами невідомої нації. У заплутаних подружніх справах часто стикалися інтереси різних станів. Так, коли вдова грека Зафлорієва вийшла заміж за прапорщика Полікарпова, братство намагалося позбавити її власного будинку і навіть дітей. Оженилося в той час 37 греків, 16 – із грекинями, 10 – з українками, 8 – з росіянками і 3 – з іноземками. Так братство дещо збільшувалося. Детально зупиняється К. В. Харлампович і на процедурі прийняття в братство, що вимагала заяви, свідчення греків, тобто рекомендацій від необмеженої кількості осіб: трьох, семи і навіть дев'яти греків, посвідчення Ніжинського магістрату про неоподаткованість і неналежність до інших станів міста. До 1790 р. вимагали й набуття оселості в місті, а також заставу в 50-300 крб. Розгляд таких справ відбувався майже миттєво, рішення ухвалювали і кандидата приводили до присяги, видавали атестат, і новий братчик часто того ж дня виїжджав по справах до інших міст імперії.

Значних втрат зазнавало братство від зникнення осіб за невідомих обставин, часто в складі повних родин. Це особи, що виїжджали чи по справах, чи взагалі в невідомому напрямку і не поверталися. Таких осіб за період 1782-1895 рр. було 54, в більшості «негреки». Втрачала громада і від переходу греків до інших станів, особливо велика була данина війську (11 осіб),

яке привертало енергійних греків можливістю покращити умови свого життя. Через військову або штатну службу виходили греки і до дворян – 16 осіб. Вихід у вищі стани був характерним для греків від самого початку, ще за козацької доби були відомі бунчуковий товарищ Андрій Паскевич і військовий товарищ Юрій Промченков. Жадані дворянські звання не завжди були вповні реальні для греків. Так, Павло Еліат був австрійським дворянином за великі досягнення у вивозі австрійських кос і іншого залізного товару, звання було скоріш почесним, бо він завжди лишався у братстві. Родина Венеціанових вважалася в Ніжині за дворянську від часів дружби засновника роду із родиною Маркевичів. Однак пізніше, вже в XIX ст. виявилось, що вони не мали підстав бути зарахованими до дворянських родів Чернігівської губернії за браком авторитетних свідчень із Греції про шляхетність роду¹¹³. Незначна кількість греків виходила до духовенства¹¹⁴ або набувала чернече звання. Наприкінці цього нарису К. В. Харлампович наводить загальне число братчиків на 1795 р.: 553 чоловіка і 450 жінок, вказуючи на велику кількість помилок у ревізьких відомостях, повтори, неточності і, головне, невідому кількість греків, що залишилася поза ревізіями, хоча роками перебувала в місті. Про роки 1795-1801 К. В. Харлампович пише на підставі даних архіву про розгляд заяв бажаючих увійти до братства. Найбільша кількість осіб була прийнята 1799 р. – 27 осіб. Серед прибулих є цікаві постаті: Євстратій Деларов з московських купців другої гільдії, Георгій Кіпура з сибірських купців другої гільдії, що вніс до казни трирічний податок і представив дев'ять рекомендаційних листів від петербурзьких греків, удова І. Терनावіота з двома синами. Таким чином, братство ще залишалось вигідним осередком як для новоприбулих до Росії, так і для давніх підприємців, що хотіли мати твердий «дах» над головою, бо привілеї, що їх мали греки Ніжина, були незрівняні з тими, що мали греки Керчі, Таганрогу і навіть Одеси. Ці дані, на думку автора, ще раз свідчать про передчасність висновків про занепад колонії наприкінці XVIII ст. Правда інформація про тенденції розвитку громади, на його думку, має бути прихована в даних про обороти торговельних справ братства, саме там треба шукати відомості про час, відколи починається дійсний його

занепад. До другого нарису були підготовані й додатки: списки братчиків з позначенням сімейного стану, професії, останнього місця помешкання в Османській імперії. Все було докладно прокоментовано К. В. Харламповичем на основі зіставного аналізу різних списків.

Третій і четвертий нариси, що мали б висвітлювати відповідно питання судочинства Грецького братства та його вплив на розвиток місцевої промисловості, на жаль, поки що не знайдені. Дещо, дотичне судочинства, можна знайти в праці М. М. Плохинського, а ось що стосується ролі греків у місцевій промисловості, то ця надзвичайно цікава тема ще потребує розшуків.

На щастя, V-й нарис дає нам уявлення про те, наскільки сумлінно поставився К. В. Харлампович до економічної та господарської діяльності ніженських греків. Починаючи від загального огляду умов торгівлі греків в Україні, вчений простежує усі головні складові як закордонної, так і внутрішньої торгівлі: торгові шляхи, мита, особливості перевезень, маклерські справи, біржу, ярмарки, зносини з окремими містами і країнами.

Очевидно, що «багатство й славу ніженським грекам доставили не промислові їх підприємства, а торгові операції¹¹⁵». Відомі ще за давніх часів як досвідчені торговці, греки від доби визвольних змагань українського народу стрімко поширюються по Україні і невдовзі стають монопольними постачальниками на її ринки східних і західно-європейських товарів. Серед об'єктивних причин, що обумовили таке становище К. В. Харлампович називає поступове зменшення кількості євреїв¹¹⁶ і поляків, великі розміри військової мобілізації українців, відсутність російських купців тощо. Своїми відомими універсалами Богдан Хмельницький спочатку зовсім звільнив вірменських і грецьких купців від мита, а потім, 29 квітня 1654 р., запровадив для них єдину привозну й вивізну плату, доручивши її збирання греку Євстафію Стаматієнкові. Тарифи таких мит були встановлені універсалами¹¹⁷. За Богдана Хмельницького було започатковано й той головний привілей, що так притягав греків і в наступні століття – право судитися поміж собою своїм власним судом, не підлягаючи юрисдикції місцевої влади, – перевагу, що так відрізняла їх від

загалу чужоземного люду. Ці привілеї були неодноразово підтверджені його наступниками. А єдиним митом довгий час була так звана індукта, що сплачувалася екзакторові. Початок цієї пільги К. В. Харлампович пов'язує з універсалом від 16 червня 1657 р., за яким двох греків Юрьевичів було звільнено від внутрішніх поборів¹¹⁸. Наступні акти поширили цю пільгу на всіх греків України. К. В. Харлампович приводить низку фактів, що свідчать про перебування греків у різних містах України, про їхнє пересування разом із волохами і вірменами по різних ярмарках. Оскільки в Ніжині за тих часів відбувалося щорічно три ярмарки, то природно, що там зосереджувалися певні грецькі угруповання. Проте найперші історичні свідоцтва про значну кількість греків у місті К. В. Харлампович приводить, посилаючись на В. Ейнгорна¹¹⁹, так само із різних наукових джерел походять і окремі факти перебування греків по інших містах України кінця XVII ст. На підставі цих даних, а також відомого реєстру греків 1711 р. К. В. Харлампович припускає, що наприкінці XVII ст. в Ніжині було тільки до 20 хазяїв-греків, 5 сербів, 27 волохів, 7 молдаван, і лише від XVIII ст. можна вести детальну розмову про торговельну діяльність ніжинських греків, ставити питання про закордонну і внутрішню торгівлю, шляхи, товари тощо.

Питання про закордонну торгівлю і стає, насамперед, предметом розгляду в нарисі. Торговельні операції греків, а їх у XVIII ст. вже до кількох сотень, охоплювали Османську імперію, Персію, Польщу, Німеччину, Австрію, Італію. Відзначає К. В. Харлампович і зв'язки греків з Венецією, Сицилією, що залишає відкритим питання про дослідження можливих відносин Ніжинського братства з його венеціанським аналогом. Докладно перераховує К. В. Харлампович товари, що їх привозили греки з кожної країни, посилаючись на відомі праці А. Шафонського, В. Сави, М. Плохинського, М. Слабченка¹²⁰, але разом додаючи і свої спостереження, факти із грецького архіву, зіставляючи їх з висновками і таблицями попередників, висловлюючи свої критичні зауваги. Поміж найбільш поширених товарів називає К. В. Харлампович бакалею, вино, коси. Приблизні підрахунки свідчать і про кількість греків, що займалися тим чи іншим крамом. Проте фактів явно не вистачає для вичерпних

узагальнень. Документи архіву яскраво змальовують наявність торгівлі, але їх часто не досить для ствердження обсягів поставок, походження товару, як, наприклад, у випадку дорогоцінного каміння, ліків. Серед найбільш важливих у вивозі називається пушнина, про види і обсяги якої свідчать і таблиці, приведені М. Плохинським і В. Савою, далі йде віск, юхта, деякі тканини.

Значну увагу приділив автор нарисів торговельним шляхам, які розходилися від Ніжина по всій Україні. Греки найчастіше користувалися двома маршрутами. Перший пролягав від Києва на Білгородок, Фастів, Паволоч, Немирів, Брацлав, Тростенець, Рашков, Ягорлик, Татлик, Бендери і далі до Константинополя, другий звертав від Брацлава до Сорок, Прута, Яс і до Константинополя¹²¹. Дані архівних справ, що їх наводить автор, підтверджують використання цих головних шляхів, а також показують і відхилення від них, відзначають пункти збирання мита. Зупиняється К. Харлампович і на спробі купців відмовитися від сухого шляху, що мала місце наприкінці XVIII ст. Думка греків з цього приводу, висловлена в листі братства і надрукована В. Савою¹²², приведена і в К. Харламповича. Проте греки користувалися й морем – до Криму, а потім через Запоріжжя до Ніжина. Про розширення морських перевезень як один із наслідків російсько-турецьких війн свідчить чимало документів. Водночас клопотання ніжинських купців до Комерційної Колегії про дозвіл ввозити товар через митниці, коли за указом від 26 липня 1789 р. було заборонено ввезення деяких товарів до Росії через митниці Полоцького, Могилівського, Київського і Катеринославського намісництв, свідчить про прихильність греків до традиційних сухопутних шляхів¹²³.

Наступний параграф нарису присвячено питанню мита. Розмір плати на кордонах Валахії і Молдови недостатньо відображено в справах архіву, натомість маємо більше інформації про митні умови на кордоні з Польщею, з якою у Ніжинського братства були особливі відносини. К. Харлампович розглядає історію ніжинських греків і як одне з головних джерел для вивчення української торгівлі XVIII ст., з огляду на велику кількість справ, дотичних торгівлі з Польщею. Збирання мита з грецьких купців було загалом

врегульоване окремими угодами між польським і російським урядом, договорами Ніжинського братства і Польського Скарба. Однак, греки потерпали від свавілля панів – володарів земель, від існування інших локальних пунктів, де сплачувалися різні позадержавні мита. Про поширеність таких поборів свідчить чимала кількість справ, що містять скарги за ті кривди, що чинять «жиди митники», які беруть і мито і «гостинці» і ще й за фураж¹²⁴. Подеколи такі звернення досягали мети, і мито зменшували¹²⁵. Існування особливих умов перевезення товарів через Польщу викликало увагу, а часом і занепокоєння російського уряду, який намагався від 1760-х років спрямувати торгові шляхи на південь до Нової Сербії, проте привілейований шлях греків на Польщу довго залишався незмінним. За даними К. Харламповича розмір проїздного мита здавна складав три червонці од коня і мав встановлюватися кожні три роки під час укладання договору між Ніжинським братством і Польським Скарбом.

Мита, що сплачувалися в Україні і Росії на той час мали, назву індукта та евекта. Біля ста років усі купці, що приїжджали в Україну, зустрічалися у Василькові з представниками українського, а потім російського скарбу. Архівні справи свідчать про збирання там індукти 1745 р. і формальне встановлення митниці 1754 р. Між тим, на думку К. Харламповича, питання індукти належить до числа невисвітлених. Наукові праці та архівні дані свідчать про те, що ані в Україні, ані в Росії не було виразно окреслено, як саме треба поводитися на митниці з греками. Від часів Богдана Хмельницького розміри індукти з греків встановлювалися в універсалах, а від 1754 р., коли було скасовано внутрішні митниці і започатковано уніфіковану державну митну політику, у Василькові стали збирати 13 відсотків на користь центрального уряду. Саме там, у Василькові, довгий час спостерігалась і присутність індукторів-греків¹²⁶. Торкаючись до питань про внутрішні мита, що яких греки були наче не причетні, К. Харлампович зауважує, що про їхні пільги часом забував і уряд. Мито, що збиралося по містах і приватних володіннях, завдавало їм чималої шкоди. Численні скарги висвітлюють беззаконня й безладдя, в якому грецьким купцям не завжди щастило подолати митні перешкоди, печатні і

поголовні мита, встановлені всупереч усім законам. У житті ніжинських греків велике значення мала «Карвасарія» – Митне правління, що з 1764 року стає Митною Конторою.

На шляху до Константинополя, найчастіше у Валахії та Молдові, потерпали греки від розбійників. Документів-розповідей про дорожні пригоди і випадки пограбувань збереглося вдосталь. Чи не кожному подорож греки вважали за погрожуючу смертю. А відтак їздили частіше караванами, брали зброю. Неменші лиха завдавали й пошесті, що надходили з Туреччини, і купцям доводилося перебувати по кілька тижнів у карантині.

Коротко зупиняється автор і на тому, як перевозили крам, де наймали фури й волів, як не мали достатньо своїх коней та худоби. Звичайно фури постачали козаки й посполити із самого Ніжина і навколишніх сіл, часом на купців чекали в певних пунктах на торговому шляху.

Для з'ясування питання, хто їздив за кордон, К. Харлампович звертається до справ про видачу закордонних паспортів. Такі справи він знаходить лише від 1769 р. Відтоді і в наступні роки переважна більшість серед тих, хто виїжджає за межі України, не місцеві греки, а так звані приїжджі. За даними 1793-1797 рр., зведеними К. Харламповичем у таблиці, ситуація вже дещо змінилася, і число приїжджих, що вели закордонну торгівлю, поменшало. Проте, як зауважує автор, розділення греків на приїжджих, місцевих і челядників завжди було дуже умовним. Зрештою, слушною була б думка, що дедалі більше вкорінення греків у місцеве життя не сприяло бажанню виїжджати за кордон, і тими справами займалися їхні дещо бідніші й вільніші від господарства співвітчизники.

Чи були греки шахраями? К. Харлампович подає в нарисах приклади зловживань цінами, втечі від карантину, втручання в права людей інших націй і своїх греків. Найчастіше порушувалися судові справи поміж самими братчиками: вексельні позови, справи по взаєморозрахунках, що тривали роками.

Одним із регулюючих механізмів торгівлі були маклери. К. Харлампович оповідає про стосунки маклерів і Ніжинського братства, починаючи від першого, Олекси Савіна, призначеного Головним магістратом 1758 р. Від перших днів існування

маклерська служба наразилася на вкрай від'ємне ставлення до себе з боку торгового люду. Не дивлячись на низку указів Сенату про заборону «партикулярних маклерів», торговці неохоче йшли до присяжних маклерів. Більше того, ніжинські греки взагалі не хотіли жодної офіційної фіксації торгів та договорів, векселів, дотичних їхньої торгової діяльності. К. Харлампович докладно висвітлює історію ніжинських маклерів за справами братського архіву, урядовими документами і справами архіву Сенату. Держава наполягала на діяльності присяжних маклерів, система яких поступово обіймала усі міста імперії. Греки, в свою чергу, відмовлялися від їхніх послуг, посилаючись на свої давні звичаї та привілеї, що дарували їм можливість власного розсуду в торгових справах. Хоча в справах із російськими купцями греки були вимушені звертатися до присяжних маклерів, але в справах поміж собою надавали перевагу власним «неприсяжним», яких і знаходимо в реєстрах братства 1765 і 1769 рр. Ці «баришники» все ж таки були конче необхідні при складанні торговельних угод, були за свідків вексельних позик, перекладали в разі необхідності і укладали договори. Таке співіснування різних служб не задовольняло уряд, і наступ на греків продовжувався принаймні до 80-х років (далі К. Харлампович не зазирає), але греки не відступали і часом домогалися відставки нелюбих їм маклерів і затвердження на їхнє місце іншої пари, до того «неприсяжних»¹²⁷.

Отже, головні події торгового життя міста відбувалися не в урядових маклерських конторах, а на біржі та в кав'ярнях. Всупереч усім заборонам «баришники» залишалися прикметою грецького братства і відкрито виступали на біржах, де збирався торговий люд. Але частіше греки зустрічалися у кав'ярнях, саме там був центр громадського життя греків, там обговорювалися і вирішувалися всі справи від попереднього розгляду питання, довідок про ціни, фінансові можливості і до укладання договорів і підписання угод.

Ще священик Христофор намагався зробити церкви осередками всього громадського життя греків, залучав їх до торгових операцій. За самим уставом братства церковні приміщення й склепи під Михайлівською церквою призначалися для зберігання товарів¹²⁸. Існувало й багато

інших приміщень, приватних і братських, з яких, як припускає К. Харлампович, греки відпускали крам, «торгуючи гуртом», тобто оптом. На це натякають і документи про те, що грекам нібито забороняється продавати в роздріб. Звичайно ж греки обороняли своє право на будь-яку форму торгівлі. Обсяги продажу чи то оптового, чи то роздрібного значно збільшувалися під час базарів та ярмарків, ніжинських та українських, на яких докладно зупиняється К. Харлампович. Про значення ярмарків для грецького купецтва свідчать і факти перенесення загальних зборів братства і відкладення рішень до повернення купців до Ніжина¹²⁹. Перенесення ніжинських ярмарків до Ромнів називає М. Бережков як один з факторів занепаду братства в ХІХ ст. Виїжджали греки і до інших українських і російських міст. Увага братчиків до торгівлі в Росії трохи підживлювалася заборонаю чужоземним грекам приїздити до Москви. Так і грамоти 1775, 1785, 1787, 1801 рр. надавали право безмитної торгівлі з Росією тільки оселим грекам – російським підданам. Але звичайно й інші греки вільно торгували по російських містах, хоча, як свідчать архівні справи, до Москви з Ніжина виїжджало значно менше осіб, аніж за кордон. Проте, наприкінці ХVІІІ ст. вже чимало греків постійно перебувало в Москві, де був центр і головна база торгівлі, 1800 р. – вже 17 осіб. Перше місце в тій торгівлі посідала пушнина, але значною була й торгівля чаєм. Ввозилася до Росії головню мануфактура, бакалея, вовна для російських фабрик. Принагідно бралися греки і за маркітанство, тим скоріше, що товари до війська везли без мита.

Звичайною формою організації торгівлі для греків були товариства, тобто робота в складі невеличких, від 3 до 5-6 осіб груп, до яких увіходили із власним капіталом, або тільки з пропозицією майбутньої праці. Простежити склад таких груп дозволяють численні позови членів товариств один до одного, справи по ліквідації, звернення до суда братства з проханням провести перевірку і правильність рахунків. До таких груп належали часом і російські купці, значення яких у торгівлі дедалі зростало.

Серед причин, що викликали феномен грецької торгівлі, К. Харлампович поруч із заповзятливістю греків і вмінням знайти товар і покупця називає й розвинену вексельну систему. Греки

брали в борг велику кількість товару, що значно перевищувала можливу готівку. Природно, що це викликало й велику кількість позовів, боргових справ. Разом з тим греки позичали гроші й давали позики. Сама грецька церква правила за банк і одержувала від 10 до 20 відсотків річних. Розмах кредитної торгівлі приводив до того, що в пасивах товариств накопичувалися сотні тисяч карбованців при початковому капіталі в кілька тисяч. Дехто вступав до справи, не маючи ніяких коштів, що з'ясовувалося пізніше. Товари купували й продавали в кредит, що заплутувало всіх учасників та часто робило неможливими взаєморозрахунки в разі банкрутства. Детально характеризує К. Харлампович документи, що ними користувалися греки при позиках, – облики й векселі. Останні досить довго не визнавалися греками через високий (8%) збір з опротестованих векселів, що стягувався до 1768 р. Але й тому греки продовжували вживати свої облики, тобто писані грецькою мовою зобов'язання, які продовжували викликати непорозуміння й протести публічних нотарів. Форми тих облеків були різні, і складалися вони за приватними угодами, платили по них до 12% річних проти рекомендованих за височайшим указом 4-5%. Чи віддавали греки борги, і як закінчувалися справи банкрутів? На це питання К. Харлампович відповідає, змальовуючи долю боржників, які втрачали майно й волю, ідучи за законом у службу до кредитора, або навіть у в'язницю. Часто братство втручалося в такі справи, бо було зацікавлене в кредитоздатності громади в цілому. Проте зловживань кредитом не меншало. За обігом векселів стежили публічні нотаріуси, гарантами виступали купці, духовні особи, які часом і самі розплачувалися за дебітора.

Наприкінці нарису автор повертається до питання суспільного стану ніжинських греків, ще раз стверджуючи, що то був окремий стан «населення міста з особливими соціальними, торговельними, навіть політичними правами, що вихід в інші стани позбавляв грека цих пільг і звільняв з під юрисдикції грецького братства чи потім грецького магістрата, що в грецьку громаду увіходили до кінця XVIII ст. люди й інших націй та станів і тут користувалися грецькими правами¹³⁰». Проте, інколи для більшої зручності в торгових

справах греки все ж таки переходили в інші стани, в міщанство, купецтво, особливо, коли фактично поривали з ніжинською громадою й переїжджали в інші міста.

Закінчуючи свій нарис, автор підсумовує, що то був далеко не край торговельної діяльності греків, хоча може царювання Катерини II було добою найбільшого розквіту грецької торгівлі, її абсолютного росту. Як свідoctво питомої ваги грецького купецтва він приводить слова Лодигіна про те, що ніжинські греки за провезення товарів через Польщу залишали щорічно 200 тисяч карб. як мито, а всі останні – 50 тисяч, що складає не менше 80% за умов рівних зборів. Навряд чи грекі зменшували й надалі розміри своєї діяльності. У своїх нарисах К. В. Харлампович неодноразово виступає проти думки Ф. Китченка стосовно занепаду торгівлі братства, починаючи від 1750-х років. За спостереженнями К. Харламповича до кінця XVIII ст. відбувався приплив нових членів, лише одиниці виходили до Москви, Петербургу, Одеси. І хоча висловлена ще М. Сторожевським думка про відток греків на південь загалом вірна, але самий занепад братства треба віднести до 30-40 рр. XIX ст. В одному з документів 1911 р., в якому Плацендар звертається за допомогою до греків інших міст, йдеться про те, що «все богатые греки выехали из Нежина в другие города в 50-60-е годы»¹³¹. Про збереження греками першості в торгівлі наприкінці XVIII – початку XIX ст. свідчать і інші очевидці та вчені¹³². Отже, підсумовує К. Харлампович: «а) як не в XVII ст., то протягом усього XVII-ого перед на Україні щодо зовнішньої торгівлі брав Ніжин; б) таке становище утворили, коли не виключно, то переважно греки. Це явище було обумовлено надзвичайно вигідною географічною ситуацією Ніжина, що стягла до цього міста більше, як до яких інших, грецьких купців, та низкою гетьманських універсалів і царських грамот, що надали ніжинській громаді різних торговельних і інших пільг¹³³». Проте, не можна вважати, що грекам належала монополія зовнішньої торгівлі. І російські, і українські купці складали якусь кількість, до якої можна додати й заможних панів, що продавали за кордон продукти господарства. Жвава торгівля велась в Україні в багатьох напрямках, які й не могли б охопити ніжинські греки.

Останній VI-й нарис К. Харлампович присвятив просвіті і

благодійній діяльності ніжинської грецької громади. Нарис зберігся у двох варіантах машинописного тексту¹³⁴ з правками автора. Між ними є тільки невеликі розбіжності в кількості й оповіданні наведених архівних справ.

За первопочатковий момент і джерело культурного життя громади К. Харлампович вважає заснування грецької парафії, братства і спорудження церков. Він пише, що найстаріша церква на пошану архангелів Михаїла і Гавриїла існувала від 1680 р., 1714 р. почали будувати муровану Михайлівську, але закінчили лише 1729 р., а освятили 1731 р. Іншу церкву, Всесвятську, будували від 1690 до 1696 р. Вона була мурована, але до нашого часу не збереглася, на її місці стоїть нова, яка будувалася від 1758 до 1805 р. з великими труднощами через згадані вже розбіжності між осілими і приїжджими, а також тому, що серед греків «побільшав торговельний рух і ослабло почуття релігійне¹³⁵». К. Харлампович наводить низку цікавих фактів з історії побудови церков, доповнюючи відомі йому статті О. Дмитрієвського і посилаючись на архівні справи та інші джерела. Загалом будівництво грецьких церковних споруд у Ніжині тривало до першої чверті XIX ст. Гроші надходили від приватних пожертв, часто за підписними листами, а також від продажу майна померлих, стягнення штрафів, реалізації закладів, продажу плаців. Про розміри внесків на будівництво церков дізнаємося з документів, наприклад, із справи № 3135, де перераховано до 110 осіб, що давали до 4000 крб.¹³⁶. Врешті-решт Ніжин отримав кілька чудових церковних споруд, особливо гарна була дзвіниця, розібрана на початку 30-х років нашого століття. Дві найголовніші грецькі церкви міста на цей час реставровані, в одній з них, на ім'я Всіх Святих, відбуваються служби, а каплиця Св. Костянтина і Олені на цвинтарі ще чекає на відновлення.

Грецьку школу К. Харлампович називає невід'ємною частиною релігійно-культурного життя греків, часто символом і засобом їхнього національного усвідомлення. Вже від початку школа була внесена до Статуту братства, складеного о. Христофором. Посилаючись на розділи наданого йому О. Дмитрієвським Статуту, К. Харлампович описує мету та організаційний устрій школи. Вона не призначалася виключно для греків, але вчителювати мав би грек, який би

навчав грецькою піітики, риторики, філософії та богослов'я. Була в школи й виховна мета – зробити дітей православними, «живущими по-грецьку». Окрім учителя було передбачено начальника й попечителя – члена братської ради. Статут пропонував бурсу і властивий довгий одяг. Утримувати школу мусили батьки: провіантом і грошима. Бідні повністю звільнялися від плати, що різнилася в залежності від дисципліни від 6 до 50 грошей. К. Харлампович пише, що «як органічна частина братства школа ледві чи могла залишитися тільки на папері¹³⁷». Проте, окрім кількох перших грамот, де школа названа в числі інших закладів, що їх може утримувати братство, не маємо жодного документального свідoctва про її практичну діяльність. Автор нарисів припускає, що в навчальному процесі могли б брати участь учені греки, що час від часу бували в місті. Уже на час свого заснування братство ніби було освячено перебуванням на початку 1685 р. в Ніжині братів Лихудів, що прославилися пізніше як викладачі Слов'яно-греко-латинської академії в Москві. Про це згадує у своїй роботі С. Смирнов¹³⁸. Перебування Софронія та Іоанникія в місті засвідчує і грецький Синодик, до якого брати внесли свої імена (див. зібрання Дмитрієвського в Санкт-Петербурзі, № 9¹³⁹). Про братів Лихудів, а також історію появи 1689 р. в Ніжині архімандрита Діонісія з книжками, що викликали зацікавленність з боку московського уряду (і відповідний указ царів Іоанна та Петра про переміщення книжок до Москви), докладно писав і Б. Л. Фонқич¹⁴⁰ у книжці, присвяченій грецьким рукописам і книжкам в Росії XV–XVII ст. Бували в Ніжині й інші учені греки. Серед них кілька відомих осіб: Іван Комнін, доктор медицини і лейб-медик гетьмана Івана Мазепи, професор Афанасій Скида, що був за вчителя грецької мови й латини в Олександрo-Невській Слов'яно-греко-латинській семінарії до 1729 р., уклав перші в Росії каталоги давніх рукописів¹⁴¹, а потім, без сумніву, досить довго перебував у Ніжині. Нагадує нам К. Харлампович і про спробу братів Артино заснувати 1754 р. на свій кошт семінарію, що, як і більшість грецьких проєктів, залишилося тільки декларацією. Водночас він виступає проти думки О. Лебедева, що до Ніжина нібито направляли з Харківського колегіуму молодих людей – кандидатів на посаду вчителів новогрецької

розмовної мови. Додає, що даних про грецькі школи не знаходимо у жодних відомих переліках будинків міста, які належали грекам або церкві. Проти існування школи свідчать і факти приватного навчання греків у середині XVIII ст.; навчання їх у парафіяльних церквах, усі з яких мали школи, всі, окрім грецької. 1789 р. в Ніжині відкрили для всіх бажаючих Народне вчилище, у відкритті якого брали участь і греки. Коли 1809 р. Харківський університет вирішив відкрити в Ніжинському повітовому вчилищі класи німецької та грецької мови, то чернігівський губернатор запропонував грецькій громаді взяти учителів на своє утримання, на що вона й погодилася. Все це свідчить, на думку К. Харламповича, про відсутність у греків власного учбового закладу до відкриття Олександрівського вчилища. Вірогідно, що греки й справді приділяли більше уваги приватному навчанню своїх дітей або навчанню в інших містах, як це й впливає з архівних джерел. Греки їхали до Москви й Молдавії навчатися комерції, до Санкт-Петербургу – військовій справі. К. Харлампович докладно подає історію вчилища або гімназії, відкритої 1775 р. в Санкт-Петербурзі для грецького юнацтва з Архіпелагу, де учні могли вивчати чотири роки закон Божий, арифметику, алгебру, геометрію, історію, політичну географію, російську, німецьку, французьку, італійську, турецьку мови, малювання, танці, фехтування. Надалі учні могли переходити до Академії, в Морський чи Артилерійський корпус, або ж продовжувати вчитися на вищих курсах тієї ж гімназії. Можливо, саме цей заклад було пізніше перетворено в більш відомий «корпус чужестранних єдиновірцев», скасований 1797 р. І хоча нема достовірних відомостей про навчання греків у гімназії, але архів зберігає факти видачі свідоцтв «про породу» для дітей греків, що мали б їхати на навчання, дотичні цих закладів справи, що свідчать про цікавість до них з боку ніжинської громади, а також документи про навчання в Санкт-Петербурзі Івана Зафлорієва і Миколи Вангелія¹⁴². Питання про перебування греків в учбових закладах Росії вимагає ще подальшого дослідження і мало б спиратися на детальне відтворення списку ніжинських братчиків. Але здається, що школи Москви й Петербурга були вагомою причиною для занедбаності справи навчання в самому Ніжині. Відповідно й

релігійне навчання можна було отримати в Чернігівській духовній семінарії, де вчився, наприклад, Теодосій, майбутній настоятель Батуринського монастиря, або в Києво-Могилянській Академії¹⁴³.

Нарис містить короткі відомості про принаймні двох вчителів, які навчали дітей греків у приватний спосіб у другій половині XVIII ст. Це чернець Григорій Васильєв, що був відпущений на три роки до Ніжина після двох років навчання в Києво-Могилянській Академії, та, можливо, Микола Бездона. Як би то там не було із справою навчання, але спираючись на велику кількість переглянутих справ, К. Харлампович впевнено стверджує, що абсолютна більшість греків вміла підписатися «по-грецьку», хоча з часом більшає підписів і російською мовою. Помітна була й русифікація або ж українізація прізвищ, імен. Дедалі частіше зустрічаємо серед прізвищ греків такі, як Протченко, Дмитращенко, Марченко, Солонецький, Лагуткін.

Нарешті, коли йдеться про книжки громади, то й тут не маємо достовірних фактів про існування більш менш значної бібліотеки братства. Від кінця XVIII ст. маємо чимало справ (за ст. описом № 2645, 2389, 2713), в яких ідеться про книжки, що залишалися після смерти братчиків. У всіх випадках книжки намагалися продавати на торгах. Коли помер Анастасій Філіпполит, то виявилось, що із 76 книжок, які він був залишив Еліату на продаж у Ніжині, продали лише одну. «Звернімо увагу, – пише К. Харлампович, – що ні одна з тих книжок не потрапила ані в церкву, ні в школу грецьку, ні за тестаментом, ні за рішенням братства¹⁴⁴». Якщо й були деякі колекції, про які писав О. Дмитрієвський, то їхня історія невідома. Вірогідно, що частина книжок могла передаватися до Олександрівського вчилища, звідки вони значно пізніше разом з усією бібліотекою вчилища були передані до Історико-Філологічного інститута князя Безбородька. На час перебування в Ніжині К. Харламповича бібліотека братства (на 150-200 міських греків за переписом 1926 р.) складалася тільки з однієї шафи книжок переважно богослужбового змісту. Отож, автор нарисів пише, «в грецькій громаді протягом XVIII ст. не одержала розвитку тенденція, що її висловив о. Христофор. Бібліотека поповнювалася випадковими

пожертвами. Школа ж зовсім у нівець обернулася. Олександрівське грецьке вчилище, що його засновано р. 1816, не було в ніякому зв'язку з колишнім¹⁴⁵. Щось подібне, додає К. Харлампович, відбувалося і в Києві, де проголошена ігуменом Євгенієм школа при церкві Св. Катерини так і не була відкрита.

Статут братства передбачав розвинуту систему добродійних закладів: лікарню та шпиталь, утримання старих, допомогу збіднілим, видачу посагу бідним дівчатам. З архівних справ видно, що шпиталь існував бодай протягом усього XVIII ст. біля грецької церкви, і ще одна богадільня була на грецькому кладовищі. Були спроби й влаштувати лікарню. Численні справи архіву свідчать про утримання пристарілих у шпиталях, про допомогу бідним, хоча це скоріш документи XIX, а надто XX ст. Із справ XVIII ст. К. Харлампович оповідає такі, що свідчать про піклування про малолітніх дітей, удов та сиріт, яких було багато в громаді, де чоловіки гинули в небезпечних подорожах.

Перший випадок надання посагу знаходить К. Харлампович у справі № 2444 1779 р., коли за духівницею Прокопа Стерія було призначено 50 крб. на вбогих дівчат, які виходитимуть заміж. Такі приклади були й надалі. «Очевидячки, – пише К. Харлампович, – цей спосіб добродійності був звичайний в греків, і його вживали інколи люди, що здавалося б далеко стояли од сімейних радостей. Архієпископ Словенський і Херсонський Євген Булгаріс, походженням грек (1775-1779), з нагоди народження в цариці Катерини внука Олександра (1777) обрав з бідного стану 10 дівчат і 10 женихів і їх одружив, постачивши посаги з власного майна¹⁴⁶».

Наприкінці нарисів К. Харлампович висловлює думку про низький ступінь релігійного, культурного та й національного почуття ніжинських греків, обумовлюючи це надмірним розвитком «торговельного духу». Торгівля, що давала добрий прибуток, так захоплювала комерційну націю, що до неї оберталися люди, які виходили на інший службовий шлях і працювали там не без користі. Яскравим прикладом цього був Микола Буйдій, перекладач Колегії чужоземних справ, посередник між Обрезковим і патріархатом, автор кількох повідомлень про стан справ Османської імперії, який

повернувся 1753 р. до Ніжина і пристав до торгівлі¹⁴⁷.

Як бачимо, характер нарисів, основні положення яких ми розглянули, переконливо свідчить про серйозність намірів К. Харламповича позмагатися на ниві елліністичних історичних досліджень. Нагла смерть перервала плідну творчість історика, завадила продовженню роботи над літописом життя ніжинської грецької громади, доведеного лише до 1801 р. Дотепер неопублікована праця зосталася прихованою підвалиною майбутніх розвідок і, можливо, колись надихне сумлінних дослідників на поновлення роботи над складанням історії греків Ніжина, на продовження її до наших часів.

Розділ II

ДЖЕРЕЛА

1. Архів Грецького ніжинського братства в Чернігові

Архів братства, невід'ємна частина його історії, ще менше вивчений, аніж формальна зовнішня історія ніжинських греків. Хоча перші спроби опрацювання матеріалів архіву були зроблені ще в середині XIX ст., з часом набирає сили тенденція до використання тільки окремих документів для опису відповідних сторін діяльності братства. Були й об'єктивні обставини такого стану речей. Вже перші дослідники наштовхнулися на звичайну і в наш час прохолодну реакцію власників архіву (у тому випадку ніжинських греків) на спроби працювати з його матеріалами. Про це красномовно пише М. Сторожевський: «архив (...) совершенно недоступен для любознательного разыскателя, по какой-то странной недоверчивости и подозрительности членов магистрата¹⁴⁸». Такий стан існував аж до передачі архіву до Ніжинської міської думи на підставі указу Чернігівського губернського правління від 16 березня 1872 р. На жаль, формальне виведення архіву з-під нагляду греків не стало поворотним моментом його історії. Неописані, несистематизовані матеріали продовжували залишатися практично закритими для дослідників через свою

чисельність, відсутність описів, невміння архіваріусів читати новогрецький скоропис. Єдиною значною публікацією архівних матеріалів довгий час була збірка документів братства проф. О. О. Федотова-Чеховського, але вона була побудована на матеріалах іншої частини архіву, тієї, що, можливо, від початку окремо зберігалася в грецьких церквах. Питання архівної спадщини ніжинських греків хвилювало О. Дмитрієвського, який під час своїх неодноразових поїздок до Ніжина 1884 р. мав нагоду ознайомитися з обома частинами архіву. Результатом його розшуків було, насамперед, клопотання до відповідних церковних служб про передання матеріалів, що зберігалися в грецькій церкві, до Церковно-археологічного музею при Церковно-археологічному товаристві Київської Духовної Академії, де він був викладачем. Опис рукописів і стародруків, відібраних особисто О. Дмитрієвським у грецькій церкві, був значним внеском до вивчення історії братства, але чи ненайголовніше було те, що він знайшов серед книжок купу аркушів, поміж якими був і статут братства, складений ще 1696 року отцем Христофором (Христодулом) Дмитрієвим, духовним пастирем і фактичним засновником братства.

1890 р. О. А. Дмитрієвський ставить на VIII-ому Археологічному з'їзді у Москві питання про занедбаність і надзвичайну наукову цінність архіву ніжинських греків. У своїй короткій доповіді він, посилаючись на безпорадний стан архіву в Ніжинській міській думі, очевидне розкрадання матеріалів, пропонує розглянути питання про переведення грецького архіву до Історичного архіву Харківського університету, де на той час вже зберігалися численні матеріали української історії, зокрема «дела Малороссийских колоний, Полтавский архив»¹⁴⁹. Пропозицію гаряче підтримав Д. І. Багалій, зауваживши, що кількість справ у харківському архіві, дотичних історії ніжинського братства, і так уже настільки велика, що одному з дослідників спало на думку зробити про них працю (можливо, він мав на увазі вже заплановану розвідку М. Плохинського про іноземців в Україні). Зрештою пропозицію підтримав і весь з'їзд. Ніяких наслідків ця резолюція учасників з'їзду не мала. Так само не мало наслідків і рішення О. Дмитрієвського написати велику працю про Ніжинських греків, що мала б стати його дисертацією.

Можливо, що частина рукописних матеріалів братства, яку притримав сам О. А. Дмитрієвський для опрацювання, ніколи і не була передана ані до музею ЦАТ, ані до бібліотеки КДА. Як свідчить К. Харлампович, О. Дмитрієвський надіслав йому невидану частину статуту (або його копію) для використання під час роботи над нарисами з історії греків Ніжина. Серед матеріалів особистого фонду К. Харламповича в Ніжинському філіалі ЧОДА цих документів зараз нема. Вірогідно, що вони були повернені О. Дмитрієвському, тому що оригінали статуту й зараз знаходяться у складі його архіву в Санкт-Петербурзі, де він прожив останні роки життя.

Ми не знаємо усіх деталей суспільного життя Ніжина, щоб пояснити наступну подію в історії архіву. Але тривале існування в місті Історико-філологічного інституту кн. Безбородька (за всіх умов зміни його офіційних назв або профілю) створило в місті достатньо сильний прошарок інтелегенції, викладачів, професорів класичної філології, які без сумніву посприяли рішенню міської думи від 30 квітня 1894 р. про передачу архіву до Інституту. Справа про передання затяглася на декілька років, і нарешті 1899 р. архів було влаштовано в прохідній кімнаті перед інститутською бібліотекою¹⁵⁰. Проте це не привернуло до нього значної уваги і не поліпшило суттєво стану зберігання. До архіву завітав М. Плохинський, але його наукова праця більше ґрунтується на матеріалах архівів Харкова й Москви. Був там і В. Ейнгорн, але скоріше заради критики М. Плохинського, аніж власне грецьких студій. Місцеві вчені-класики не дуже цікавилися архівом греків нової доби, на що колись їм дорікав і О. Дмитрієвський. Публікації архівних справ з'явилися лише 1909 р. Це були матеріали проф. Сави В. І. про склад братства 1769 р., відповідь греків до Комерційної колегії та матеріали судової справи Аґтона Тухаєва з компаньйонами. Попри всю важливість таких публікацій для історичної науки, вони не вплинули істотно на загальний стан проблеми архіву, виконуючи скоріш оберігаючу функцію на випадок і подальших архівних втрат. Про те, що з архівом не все гаразд, свідчать і засідання Ніжинського Історико-Філологічного товариства при Інституті кн. Безбородька, які відбулися 14 березня і 9 травня 1912 р. На першому засіданні було вирішено

вжити усіх заходів для з'ясування питань, поставлених Імператорським російським історичним товариством у своєму відношенні від 3 березня за № 96 стосовно стану зберігання архівів, які перебувають у районах діяльності Ніжинського історико-філологічного товариства, зокрема, доручити колишньому професору російської історії М. М. Бережкову скласти відповідну довідку. На другому засіданні ухвалили відповідь і текст довідки, які надсилалися до Імператорського російського історичного товариства. При цьому наголошувалося, що детальне опрацювання архівів увиходить до числа задач товариства, але «материальная необеспеченность его, мешающая расширению издательской деятельности, и немногочисленность научных работников в нем препятствуют скорому осуществлению этой задачи¹⁵¹».

Довідка М. М. Бережкова, відомого знавця Ніжина та його історії, свідчить про велику увагу вченого до долі грецької рукописної спадщини. Насамперед він коротко змальовує історичний шлях греків від торгової громади до власного магістрату і його скасування, характеризує стан архівних справ, переданих до міської думи за описом у кількості більше 3, 5 тисяч за період від другої половини XVIII ст. Після зауваження, що більшість справ написана російською мовою, М. М. Бережков дає такий стислий огляд справ: «дела о выезде греков из турецких областей в Нежин и о причислении их в местную общину; о выписке из тех же областей членов причта к греческой церкви; о строении и поддержке храмов (один Архангела Михаила, другой Всех святых) и содержании причта; о выдаче заграничных паспортов тем грекам, которые по имущественному положению могли и имели право, по проживании трех лет в Нежине, ездить для торговли в Турцию, Австрию, Пруссию; по составлению ревизских сказок о греках, с показанием, кто из них, когда и откуда приехал в Нежин, какою торговлей или ремеслом занимается в данное время ревизии; дела по участию греков в несении повинностей на ряду со всеми жителями города, например по устройству мостовых; многочисленные дела по исполнению обязательств и распоряжений (по взысканию долгов, дела о духовных завещаниях, о наследствах, опеке) и иные дела гражданские как между греками самими, так и меж ними и русскими

жителями Нежина і різних городів Росії, где греки вели свої торгові дела¹⁵²». Опис архіву 1873 р., на думку М. Бережкова, не відповідає ніяким вимогам: не додержується ані хронологічний, ані якийсь інший принцип, заголовки справ надто стислі й невизначені. За доповнення до матеріалів магістрату він вважає й інші матеріали, що зберігаються в Грецькій церкві: гетьманські універсали, грамоти ієрархів, які мають описи. До цієї ж церкви 1878 р. на прохання благочинного були передані з архіву магістрата й метричні книги XVIII-XIX ст. за деякі роки (пор. у К. Харламповича: про хрестини за рр. 1706-1818, 1792-1833; про шлюби за рр. 1723-1810, 1792-1833; про похорони за рр. 1722-1811, 1792-1833). Це остання згадка про наявність у церкві універсалів і грамот, які невдовзі були втрачені. У довідці зазначені також і інші документи XVII-XVIII ст.: грамоти королів, імператорів, укази гетьманів і полковників, що торкаються Ніжина і зберігаються в Ніжинській міській думі, описані в «Трудах Черниговского предварительного комитета по устройству 14-го Археологического съезда в г. Чернигове, 1908 г.» Закінчується довідка короткою, але на той час вичерпною бібліографією наукових праць про ніжинських греків. Висновок М. М. Бережкова: настав час для написання історії грецької громади в Ніжині. «Но кто возьмется за нее? Кто возьмется за черновую архивную работу? До сих пор архивом пользовались очень мало. (...) Потребен большой и, можно сказать, упорный труд, чтобы перечестъ дела, составитъ обстоятельную опись, исчерпывающие указатели¹⁵³». Дата складання довідки вже й сама дає невтішну відповідь на поставлені питання. Але послухаємо К. Харламповича: «За часи революції доля грецького архіву погіршала, і вже р. 1919 деякі справи опинилися на стороні. (...) Р. 1924-5 в Інститут перевезли архівні фонди інших ліквідованих революцією міських установ. Помістили їх на 3-ому поверху, куди перенесли й грецький архів; а потім спустили в 1-й поверх, де грецький архів двічі міняв місце, при чому одержував не завжди зачинене. Через все те він не міг не постраждати (...). Ще гірше стало, коли р. 1925 всі фонди перевозили в нове приміщення Округового Архіву, в богословську церкву. Приймали їх без опису, на підводи клали оберемками. Привести

до ладу всі ці фонди, зокрема грецький, вдалося не одразу. Тільки на початку цього року (1929 – прим. авт.) грецькі справи змогли сконцентрувати в одному місці. Їхня лінійна довжина – 23 метри. Тут багато чого вже нема. В наслідку перевозок і шарпанини тепер в архіві не знайшлося не малого числа справ, що були ще р. 1873. Особливо постраждали р. р. 1780-1790. За 1786 р., напр., нема 93 справ, за 1788 – 69, за 1791 – 64...¹⁵⁴». Невтішні відомості і про частину архіву, що традиційно зберігалася в Грецькій церкві: «Тепер в грецькій церкві нема ні устава братства, ні автентичних універсалів та грамот. За громадянської війни, десь в роки 1919-1922 якась військова організація взяла їх, зацікавлена, як мені казали, переважно печатями... Зостались тільки копії де-яких з них, кілька документів початку XIX ст. і чорнетки різних заяв, що греки подавали різним урядам в XIX і XX ст., і прибутково-видаткові книги за де-які роки¹⁵⁵». Ці залишки архіву разом із метричними книгами були передані до Округового архіву вже після остаточної ліквідації грецького релігійно-культурного товариства, закриття церков і знищення дзвіниці в 1928-1930 рр. На даний час у Ніжинській філії ЧОДА у фонді 251 серед метричних книжок ніжинських церков зберігаються і кілька книг із грецької церкви (на жаль, жодної за XVIII ст.).

К. Харламповичу судилося стати й першим значним дослідником історії братства за доби його розквіту і правдивим свідком багатьох сумних подій останніх років його існування під виглядом невеличкого грецького культурно-релігійного товариства, про яке ми зараз майже нічого не знаємо. Перебуваючи в Ніжині впродовж кількох років, спілкуючись безпосередньо із ніжинськими греками й знавцями історії міста, зокрема з проф. М. М. Бережковим, підтримуючи листування з членом-кореспондентом АН СРСР О. Дмитрієвським, К. Харлампович спромігся донести до нас багато фактів з історії братства та його архіву, які могли б бути назавжди втрачені через складні суспільно-політичні обставини нашого занадто політизованого століття. І сам К. Харлампович і його роботи неодноразово були жертвами тих чи інших політичних змін. На щастя, його невеличка праця «Архівна спадщина Ніжинських греків» була видана 1929 р. в 9-10 числах рідкісного нині видання часопису «Архівна справа». На підставі

своїх наукових спостережень і багаторічних розшуків в Округовому архіві Ніжина К. Харлампович у короткому нарисі подає свій погляд на формування архіву братства від найдавніших часів і до сучасного йому стану архіву. За час від 1696 р., бо «самий устав, список членів братства, звіти членів ради, а також старі гетьманські універсали та грамоти архієрейські – це й був початок того, що зветься архівом»¹⁵⁶ і до 1929 р. архів пройшов тяжкий шлях формування в одному з церковних приміщень, зберігання в грецькому магістраті, предання різним установам після скасування магістрату, нарешті лихі роки громадянської війни й розрухи. К. Харлампович під час свого вимушеного перебування в Ніжині не ставив за мету опрацювання всіх справ архіву. Він спрямував свої зусилля на змалювання першого періоду існування братства, доби до 1801 р. Проте йому вдалося знайти чимало фактів, які висвітлюють історію архіву. Так, на підставі справ № 3132, 1429 (тут і надалі нумерація за старим описом – *прим. автора*) кінця XVIII – початку XIX ст., він стверджує існування окремого приміщення в грецькому магістраті, де зберігалися справи. Спираючись на інші справи (№ 2617, 2219), він зауважує: «не було окремого архіваря й секретар не упорядкував добре архівних справ¹⁵⁷». На жаль, є в нього й факти, які наводяться без посилань на документи. Наприклад, про те, як греки не погоджувалися підписати опис переданих справ, бо там позначалося, що деякі справи без документів. Можливо, йдеться про справи інших архівів, в яких була описана процедура передачі або перекази очевидців. У його статті зовсім відсутня характеристика самих справ, окрім того, що вони написані «переважно русько-українською канцелярською мовою». К. Харлампович підкреслює, що в їхньому складі трапляються окремі документи грецькою мовою, а власне грецьких справ лише кілька десятків: «по 18 за 1768 і 1769, 27 за 1771, 21 – за р. 1773, 13 – за р. 1774, 1 – за 1779 рік. За роки 1799 – 1800 є ще величезні книги прибутково-видаткові теж грецькі¹⁵⁸».

Яка ж доля спіткала цей архів надалі? Якщо й для професорів історії та класичної філології справа систематизації архіву здавалася надто важкою, то як поводитися з ним їхні наступники? По-перше, на відміну від приміщення архіву в

Чернігіві помешкання архіву в Ніжині не постраждало під час німецької окупації, і грецькій архів спокійнісенько дожив до нових часів, коли із трьох відомих нам описів, складених під час передачі архіву до міської думи, зробили два нових: оп. 1, № 1-4224 (1722-1872 рр.) і оп. 2, № 1-8 (1808-1840 рр.). Тим самим було порушено або радше скасовано ту нумерацію справ, якою користувалися, хоча й нечисленні, дослідники XIX-XX ст. Тому зараз нема можливості перевірити по посиланнях на справи ані відомості, подані у М. М. Плохинського, ані у К. В. Харламповича. Обидва описи складають фонд 101 у ЧОДА, де матеріали перебувають з травня 1983 р. в умовах значно кращих від тих, які існують у ніжинській церкві Івана Богослова, де вони зберігалися з 1925 р. Усі документи були реставровані і мікрофільмовані. Звичайно, ні про яку особливу впорядкованість під час систематизації годі й казати, багато документів, колись роздертих чи перемішаних, залишили там, де їх знайшли і тепер перебувають у різних випадкових місцях справ. Для оп. 1 був складений систематичний покажчик у дев'яти розділах, а саме:

№	Назва розділу	Роки	№ справ	Сторінки
1	Взаємовідносини ніжинської грецької громади з російськими установами	1722-1842 1849-1872	1-569 4069-4219	1-48 273-286
2	Організація, діяльність органів управління грецької громади	1747-1872	570-1073	48-77
3	Облік греків, видача паспортів, вступ до грецької громади.	1762-1871	1074-2208	77-149
4	Охорона прав і майна членів грецької громади	1685, 1745-1872	2209-3378	199-227, 286
5	Матеріали народної освіти	1786, 1813-1837	3379-3411	228-231
6	Духовне обслуговування грецької громади	1738-1871	3413-3534	231-241
7	Матеріали забезпечення старих і бідних	1798-1871	3535-3563	241-244
8	Матеріали фінансової і господарської діяльності	1794-1872	3564-4068	244-273
9	Справи грецькою мовою	1679-1866	4225-4332	287-290

Як бачимо, тут вже присутні окремі справи й від доби до 1744 р., котрих не бачив К. Харлампович. А з іншого боку, систематизація без уважного читання документів, на підставі лише старих, невиважених, часто вкрай помилкових записів на обкладинках старих справ, у багатьох випадках зводила роботу нанівець. Вибірковий перегляд справ наводить на думку, що праця історика, який би довірився існуючому покажчику як останній істині, була б досить легковажна. Деякі матеріали розсіпані навіть по різних розділах, частина не має ніякого відношення до грецького братства. Робити зараз закиди стосовно незнання упорядниками архіву новогрецької мови, звичайно, недоречно, бо її в XIX-XX ст. не завжди знали й самі ніжинські греки. Отож, усі грецькі папери об'єднали в кінці опису як справи № 4225-4232 грецькою мовою. Численні документи грекою розпорошені й по всьому масиві справ, але без вказівок на те, чи вони містяться в середині.

Пропонуємо стислий огляд справ ф. 101, що містять документи, написані виключно грецькою та іншими іноземними мовами, зроблений автором цієї розвідки під час короткого відрядження до Чернігова влітку 1996 р., який може стати в нагоді дослідникам історії грецької громади Ніжина.

Оп. 1, справи №

1. 4225. 8 арк. Перша половина XVIII ст. Копії 27 документів 1654–1729 рр.: митрополичі грамоти й гетьманські універсали, дарчі грамоти, царські привілеї.
2. 4226. 42 арк. 1679–1785. Торгові розрахунки, розписки, листи, позови до суду братства, звернення до епітропів.
3. 4227. 6 арк. 1743–1771. Облеки, боргові розписки в справі Георгія Гемуджи.
4. 4228. 13 арк. 1758–1786. Реєстр збору грошових внесків братчиків, розписки.
5. 4229. 7 арк. 1768. Боргові справи, позови до суду.
6. 4230. 7 арк. 1766–1768. Судові справи, лист Григорія Синайського від 21. 07. 1768.
7. 4231. 9 арк. 1767–1769. Судові справи, векселі, господарські розрахунки.
8. 4232. 25 арк. 1767–1771. Матеріали судової справи Іоана

Стефану Ліару проти Миколи Іоану.

9. 4233. 4 арк. 1769. Матеріали судової справи Іоана Саріса проти Панделіса Іоану, перелік речей небіжчика Леондаріса Іоана Папавасиліу.

10. 4234. 3 арк. 1769. Запрошення на засідання суду, порядок денний, протокол засідання.

11. 4235. 2 арк. 1769. Ананія Мораїт про духівницю Панайотіса Міліотіса та його борги Христодулові Миколаєву і пояснення останнього.

12. 4236. 7 арк. 1749–1760. Торгові розрахунки Євстафія Зуна.

13. 4237. 3 арк. 1766–1769. Боргові позови Христодула Ніколау до Анастасія Мантова, відмова Бабалексіса бути епітропом.

14. 4238. 6 арк. 1769–1770. Матеріали судової справи Анастасія Петру проти Христоса Карагеоргі.

15. 4239. 11 арк. 1768–1770. Матеріали судової справи Анастасія Нікосторі проти Іоана Папазафіріса.

16. 4240. 5 арк. 1769. Відмови братчиків від виконання суспільних обов'язків, звіт про відкриття сундука з речами Велісарія Іоану.

17. 4241. 7 арк. 1769. Матеріали судової справи Зоя Христодула проти Іоана Георгіу.

18. 4242. 5 арк. 1769. Матеріали судової справи Миколи Діамандіу проти Іоана Кумбурлея.

19. 4243. 10 арк. 1769. Матеріали судової справи про взаєморозрахунки Раліса Іоану Мусмула й Василя Іоану Кумбурлея.

20. 4244. 7 арк. 1769. Матеріали судової справи Анастасія Артина проти Раліса Іоану Мусмула.

21. 4245. 28 арк. 1756–1771. Матеріали судової справи про взаєморозрахунки Дмитра Пантазі із Стафісом Зуна, Федором Венеціановим і Баса Георгіу Феодору.

22. 4246. 113 арк. 1763–177. Матеріали судової справи про взаєморозрахунки Георгія Деспотуліса з Діамандісом Алтинджи і Манолісом Хаджиполіту.

23. 4247. 6 арк. 1769–1771. Про майно небіжчика Панайотіса Хаджинікоса, свідчення Гавріїла митрополита Янінського від 15. 12. 1769.

24. 4248. 2 арк. Позов Мавродія Хаджикирьяку до Дмитра

Ніколау.

25. 4249. 3 арк. 1771. Матеріали судової справи Стефана Христу проти Філіса Куртиса..

26. 4250. 5 арк. 1771. Матеріали судових справ Мавроді Хаджикирьяку проти Панайотіса Димитріу Бакалі та Хоми Фемеліса проти Маноліса Сава.

27. 4251. 7 арк. 1768–1771: Матеріали судової справи Дмитра Кирияку проти Іоана Феодору і Стерія Кирияку.

28. 4252. 2 арк. 1771. Звернення священника Георгія до суду стосовно майна його сина Дмитра.

29. 4253. 4 арк. 1770–1771. Матеріали судової справи Іоана Кіру проти Стерія Папаніколау.

30. 4254. 4 арк. 1768–1771. Матеріали судової справи Дмитра Георгіу Воткарі проти Георгія Якову.

31. 4255. 1 арк. 1771. Іоан Папафілос, колишній суддя, звинувачує колег у брехні.

32. 4256. 8 арк. 1771. Позови й матеріали різних судових справ.

33. 4257. 6 арк. 1768–1771. Позови різних осіб, рішення суду.

34. 4258. 3 арк. 1771. Вексельна справа Стефана Василіу і Георгія Анастасіу.

35. 4259. 4 арк. 1771. Матеріали судової справи Мавроді Хаджикирьяку проти Стерія Алексіу Мецовита.

36. 4260. 2 арк. 1771. Звернення Софії Іліаску до суду стосовно речей небіжчика Афанасія Калавреза.

37. 4261. 8 арк. 1771. Матеріали судової справи про взаєморозрахунки між Миколою Булгарі і Стерієм Алексіу.

38. 4262. 16 арк. 1767–1772. Рахунки, облеку, позови й рішення суду по різних справах.

39. 4263. 4 арк. 1773. Матеріали різних судових справ.

40. 4264. 13. арк. 1771–1774. Матеріали судової справи Георгія Венеціанова проти Дмитра Пантазі.

41. 4265. 9 арк. 1771–1773. Матеріали судової справи Георгія Дмитрова Гемеджи проти Семена Спиридону.

42. 4266. 61 арк. 1769–1774. Рахунки стосовно зберігання речей у церкві й склепах, справа Іоана Константину Кумбаті до епітропів, відповідальних за речі.

43. 4267. 8 арк. 1773. Звернення до суду, рішення суду щодо збереження майна церкви, про направлення листа до Санкт-

Петербурга, позов Діамандіса Лікуна до Іоана Кумбурлея.

44. 4268. 10 арк. 1773–1774. Матеріали судової справи Іоана Кумбурлея проти Іоана Карлова як співучасника викрадення його доньки Марфи.

45. 4269. 13 арк. 1773. Звернення ієродиякона Анастасія і псалтія Миколи Комніану до суду з приводу несплати грошей за роботу.

46. 4270. 5 арк. 1773. Матеріали судової справи про взаєморозрахунки Георгія Деспотулі з Діамандісом Алтинджи.

47. 4271. 8 арк. 1764–1773. Матеріали судової справи Константина Киркоса проти Дмитра Пандазі.

48. 4272. 19 арк. 1731–1774. Матеріали про взаємовідносини між оселими та приїжджими греками.

49. 4273. 22 арк. 1695–1773. Торгові розрахунки, позови до суду, свідчення, облеку, рішення суду.

50. 4274. 4 арк. 1773–1774. Матеріали по церковних видатках, представлені до суду.

51. 4275. 1 арк. 1773. Перелік видатків на утримання собак.

52. 4276. 81 арк. 1730–1802. Рахунки, приватні листи, сертифікати, реєстри товарів, розписки, судові справи, підписний лист на пожертви для розбудови церкви.

53. 4277. 4 арк. 1774. Позови до суду, рішення, підтвердження духівниці Андрія Ніколау.

54. 4278. 9 арк. 1774–1775. Позов лампадаря Анастасія Апостола до суду про невиплату грошей.

55. 4279. 3 арк. 1774. Звернення епітропів до суду з проханням допомогти церкві і добудові.

56. 4280. 5 арк. 1774. Матеріали про пограбування Гергія Куміцоглу, ченця Власія і Анастасія Кумбатіса 18 липня 1773 р.

57. 4281. 2 арк. 1774. Матеріали судової справи Іоана Петаде проти Анастасія Апостолі.

58. 4282. 6 арк. 1774. Матеріали судової справи Костянтина Рантину проти Іоана Кліци та Панайотіса Баді.

59. 4283. 16 арк. 1733–1799. Позови до суду, справи по успадкуванню, копії постанов київської консисторії та митрополита Рафаїла Заборовського, купчі грамоти.

60. 4284. 6 арк. 1779–1781. Матеріали судової справи

Костянтина Кірку Вріна проти Іоана Догріанлі з приводу побудови стіни біля його вікна та ями.

61. 4285. 8 арк. 1779–1780. Матеріали судової справи Дмитра Хаджу Ар'їрі проти Михайла Євстафієва Бахчиваноглу з приводу невиплати платні.

62. 4285а. 106 арк. 1730–1785. Матеріали судової справи навколо духівниці Дмитра Георгієва Шляхти, документи про непорозуміння між оселими та приїжджими греками.

63. 4286. 9 арк. 1774–1782. Матеріали судової справи Ламбра Макрі проти Дмитра Пантазі і позов Афанасія Іоану Артина з приводу видатків на деревину для братства.

64. 4287. 7 арк. 1780–1781. Рахунки, позови до суду різних осіб.

65. 4288. 16 арк. 1770–1780. Матеріали судової справи з приводу духівниці Паноса Карайоану.

66. 4289. 6 арк. 1780–1784. Матеріали судової справи Георгія Федорова Яурті проти Іоана Кіру.

67. 4290. 5 арк. 1780. Матеріали судової справи Стерія Захріу.

68. 4291. 3 арк. 1780–1781. Матеріали судової справи Зоя Андреу проти Тріандафіла Мандзу.

69. 4292. 2 арк. 1780. Матеріали судової справи Діаманта Василіу проти Афанасія Іванова Драсаті.

70. 4293. 5 арк. 1778–1781. Матеріали судової справи Андрія Андреу проти Тріандафіла Мандзу.

71. 4294. 4 арк. 1773–1780. Матеріали судової справи Федора Літіна проти Дмитра Пантазі.

72. 4295. 15 арк. 1780. Різні позови до суду, справа по успадкуванню майна Лукіана Систафіу.

73. 4296. 21 арк. 1769–1780. Матеріали по обліку речей померлого Іоана Папазафлорієва, його боргів і т. п.

74. 4297. 4 арк. 1782. Звернення ієродиякона Афанасія Ленгаро до суду про надання атестату на виїзд з міста.

75. 4298. 4 арк. 1782. Позов до суду Стаматія Іконому проти Різо, зятя Фемеліхи, за шкоду, заподіяну в будинку, що йому доручили наглядати.

76. 4299. 1 арк. 1782. Позов Афанасія Полозоса проти Мецовіта Дмитра Ніколаєва за продану йому зіпсовану олію.

77. 4300. 1 арк. 1785. Рішення про призначення відповідальних та виділення коштів на свято.

78. 4301. 45 арк. 1788–1789. Книга копій листів Дмитра Пістолі до різних осіб по торговельних справах (96 листів).

79. 4302. 34 арк. 1789–1791. Те ж саме (51 лист).

80. 4303. 1791. Матеріали судової справи про взаєморозрахунки між Миколою Марулі і Хаджи Кир Феодосієм.

81. 4304. 33 арк. 1791. Щоденник магістрату: повідомлення, звернення, укази.

82. 4305. 9 арк. 1790–1791. Матеріали судової справи про взаєморозрахунки між Феодором Кондіні, Діамантом Ніколау та Іоаном Скума.

83. 4306. 5 арк. 1791. Матеріали судової справи Іоана Колтсиотіса проти магістрату з приводу щорічних внесків.

84. 4307. 5 арк. 1785–1792. Матеріали судової справи Павла Еліата проти Іллі Мантова.

85. 4308. 38 арк. 1793–1804. Прибутково-видаткова книга продуктів споживання.

86. 4309. 4 арк. 1794. Анастасій Крахіс про опис речей в хаті померлого Христоса Георгіу (звіт, опис і т. п.).

87. 4310. 32 арк. 1795. Щоденний журнал магістрату.

88. 4311. 8 арк. 1795. Листи, облеку, свідчення, доручення на одержання грошей різних осіб.

89. 4312. 189 арк. 1795–1798. Те ж саме, що й №4301-4302.

90. 4313. 189 арк. 1798–1800. Те ж саме, але багато листів написано іншою рукою.

91. 4314. 35 арк. 1799–1803. Рахунки, листи, записки стосовно справ контори Є. Ленгаро.

92. 4315. 16 арк. 1799–1803. Книга пожертв на будівництво церкви.

93. 4316. 27 арк. 1800–1801. Конторська книга Є. Ленгаро.

94. 4317. 60 арк. 1801–1802. Конторська книга Дмитра Пістолі.

95. 4318. 4 арк. 1802. Листи Андрія Зернявського по торгових справах (німецькою мовою).

96. 4319. 251 арк. 1799–1833. Різні документи із архіву Є. Ленгаро.

97. 4320. 27 арк. 1783|1803. Матеріали про речі й борги Анастасія Мантова.

98. 4321. 60 арк. 1809–1811, Прибутково-видаткова книга магістрату.

99. 4322. 182 арк. 1810–1833. Прибутково-видаткова книга магістрату.

100. 4323. 8 арк. 1813–1827. Рахунки невідомої особи.

101. 4324. 251 арк. 1819–1832. Книга обліку боржників магістрату.

102. 4325. 137 арк. 1834–1841. Книга обліку щорічних внесків братчиців.

103. 4326. 174 арк. 1836–1839. Книга магістрата по фінансових справах (рахунки в банках, білети, внески, борги, каса).

104. 4327. 21 арк. 1839–1842. Прибутково-видаткова книга магістрату.

105. 4328. 113 арк. 1842–1845. Книга повсякденних видатків магістрату.

106. 4329. 77 арк. 1842–1845. Книга видатків магістрату.

107. 4330. 2 арк. 1844–1851. Рахунки невідомої особи.

108. 4331. 31 арк. 1769–1856. Матеріали стосовно бажання греків висловити свої почуття з приводу коронації Олександра II, шматки друкованих указів Катерини II, купча грамота, закладна на селянську дівчину та інше.

109. 4332. 36 арк. 1866. Книга реєстрації одержання поштових повідомлень.

У другому описі фонду 101 лише сім справ, усі з особистого архіву купця Дмитра Анастасієвича Мела:

1. 286 арк. 1808–1811. Копії листів по торгових справах.

2. 189 арк. 1815–1816. Те ж саме.

3. 89 арк. 1815–187. Прибутково-видаткова книга.

4. 92 арк. 1817–1818. Копії листів по торгових справах.

5. 101 арк. 1818–1820. Те ж саме.

6. 93 арк. 1834–1840. Приватні листи, копії, свідоцтва.

7. 22 арк. 1815–1816. Прибутково-видаткова книга.

Після побіжного і короткого перегляду документів архіву варто висловити деякі думки й спостереження. Сама форма документів у багатьох випадках свідчить, що вони походять із

правдивого архіву грецького братства, де вони були колись покладені окремо по судових справах, або тематиці. Збереглося багато обкладинок з написами грецькою мовою: *Δουλεία του ... με τον...* або щось подібне до того, що відповідно означає: *Справа з* Ці обкладинки несуть і поміти про реєстрацію справ, їхні колишні номери, що вказують на причетність їх як до грецьких, так і до російських описів. За своїм характером облікові записи належать переважно ХІХ ст. Це відповідає і вже наведеним фактам передачі архіву 1873 року до міської думи. Кількість справ порівняно виросла, але ми не будемо сперечатися з тими дослідниками, які звинувачують усіх у розкраданні архіву. Архівні втрати – природний процес, тим більше в тому безладді, про яке ми вже згадували. Але мало ймовірно, що йшлося про цілеспрямоване знищення архіву ніженських греків, чи його окремих частин, або ж втрати тисяч документів. За свідченням акад. К. Харламповича 1873 року до міської думи було передано документи за трьома описами, що мали відповідно 389, 3154 і 2 справи. Звичайно, описи були з численними помилками і, що найголовніше, під деякими номерами були не справи, а цілі в'язки документів. Цей останній факт, можливо, дає пояснення, чому в літературі пролунали такі начебто різні числа щодо кількісного складу архіву. Як ми вже казали, О. Дмитрієвський нарахував до 10 тисяч справ у 1885-1889 рр., що здалося К. Харламповичу великим перебільшенням, хоча й сам він в іншому місці пише про десятки тисяч документів. Наведене вище свідчення К. Харламповича про 98 справ грецькою мовою наближається до числа тих 108 справ, побіжний опис яких ми тут наводимо, і ще раз підтверджує відносну кількісну цілісність архіву. За теперішнім станом речей майже кожна справа, за винятком великих книг, які дійсно складають один документ, являє зібрання аркушів, часто не пов'язаних між собою, і переважно різних документів. Типова судова справа, наприклад, складалася з позову до суду, рішення суду про порушення справи й виклик до суду винуватця, пояснення сторін, докази, тобто, облеку (векселі, розписки), свідчення різних осіб, нарешті рішення суду, або, якщо справа продовжувалася, призначення сторонніх осіб до розгляду справи, їхні звіти, знову взаємні позови, нові докази і так, доки судді не дійдуть

остаточного рішення, і сторони не дадуть письмової згоди щодо рішення суду. Такі справи між братчиками тяглися роками, інколи з великими перервами. А ще могли бути відводи, відмови суддів, оскарження рішень. При «випадінні» з справи окремих документів важко було знайти їм місце. При тому безладді, в якому перебував архів упродовж десятків років, таких відокремлених документів мало б накопичитися чимало. Зараз при розгляді багатьох справ здається, що вони складені, по-перше, за принципом зведення разом документів, написаних грецькою мовою, які колись складали до купи. Це стосується окремих позовів без видимих документальних наслідків, свідчень, облеків, які важко об'єднати в межах тих справ, в яких вони тепер знаходяться. Можливо, вони були відокремлені від тих справ, що продовжувалися російською мовою, бо якщо звернутися до «негрецької» частини архіву, то й там у справах побачимо значну кількість схожих грецьких матеріалів: позови, розписки, свідчення. По-друге, взагалі, в тому гармидері, як влучно називає стан речей К. Харлампович¹⁵⁹, справи розсипалися, і потім їх складали навмання, не вдаючись до змісту аркушів. Так само, якщо вести мову про рештки особистих архівів грецьких торгових домів, товариств Москви й Санкт-Петербурга, то кожен з них налічує сотні аркушів, котрі в свою чергу є окремими, інколи важливими історичними документами. Вже короткий перегляд виявив листи відомих осіб: братів Зосима, Антоніо Коронелі, Ламбро Качоні, Антоніо Родоканакі, Олександра Маврокордато та багатьох інших. Отже, спекуляції стосовно існування тільки залишків понівеченого архіву й неможливості відтворення історії ніженських греків треба вважати недостатньо аргументованими. Наявні десятки тисяч документів все ще чекають на своїх дослідників.

Хронологічні рамки архівних документів формально відповідають бігу історії існування братства. За систематичним каталогом ЧОДА найдавніший документ – купча на землю в Ніжині (ф. 101, оп. 1, спр. № 2209) – датовано 4 квітня 1685 р. Але такі давні документи маємо тільки в поодиноких випадках. Зрештою можна погодитися з акад. К. Харламповичем, коли він каже про відсутність справ до 1745 р., маючи на увазі повноцінні і зареєстровані справи. Це

підтверджує й відповідь Грецького магістрату на запит Чернігівського дворянського депутатського зібрання від 7 січня 1846 р. по клопотанню родини Венеціанових про визнання їхнього дворянського походження. У своїй відповіді магістрат запевнює, що не може дати свідчень на підставі справ 1720-1746 рр., тому що таких справ ніколи не було в архіві магістрату¹⁶⁰. Тут варто згадати того ж К. Харламповича, який, виходячи з справи № 2324, висловлює думку, що справи архіву згоріли 1751 року або ж 1757 під час великих пожеж. Але як показав уже побіжний перегляд грецьких справ *de visu*, ця думка не може вважатися за остаточну. Так, найдавніші на цей час документи (ф. 101, оп. 1, спр. № 4226, арк. 1, 34) датовані 1679 р. і свідчать про братів Михайла і Діаманта Пегіу, які торгували в Константинополі товарами з Козакії. Один із документів, складений у Венеції 5 жовтня 1679 р., містить перелік фатури, обидва мають власні печатки братів. Є й окремі рахунки 1680 р. і дещо пізніші. По справах розсипано чимало документів першої половини XVIII ст., серед яких трапляються дуже важливі для відтворення історії судочинства братства документи: позови, звернення до суду, облеку, розписки – саме те, що нібито зовсім не збереглося за період до 1745 р. Кілька документів 30-х років XVIII ст. висвітлюють боротьбу між приїжджими та осілими греками Ніжина, що точилася багато років і навіть здалася причиною занепаду братства одному із дослідників, інші торкаються до листування з київською консисторією. Звідки ж походять ці документи? Рештки особистих архівів у купі справ магістрату свідчать про один із можливих шляхів поповнення архіву – за рахунок паперів померлих братчиків. Навряд чи такі папери розбирали і фіксували як окремі справи. Але не виключено, що це рештки давнього архіву братства, який потерпав від пожежі. Хоча можна припустити й інше, а саме, повну відсутність якогось окресленого архіву до 40-х років. Як нам добре відомо, архів братства ніколи не вирізнявся оформленістю, чи принаймні порядком. Чи варто сподіватися, що починаючи від 1696 р., від формального схвалення братства митрополитом, хтось збирав усі матеріали, вів облік справам, нарешті суворо охороняв папери? Зважаючи на нечисельність братства, нестабільність його складу, суперечки між

приїжджими й оселеними греками в перші півстоліття їхнього ніжинського буття, можна припустити, що первісного архіву, який ми так хотіли б побачити, ніколи й не існувало в тій формі, якої ми йому надаємо шляхом невваженої історичної екстраполяції. Осередком організаційного буття греків, як відомо, була церква, саме там зберігалися грамоти, універсали, які закладали підвалини майбутнього грецького добробуту. Туди ж напевно потрапляли й перші судові та інші світські справи. Звідси вони могли бути передані згодом до архіву суду, але за умов, що такий суд і архів реально існують. Природно, що для відокремлення суду як більш менш самостійної установи потрібен був час і певна відносна чисельність греків, тому що без окресленого числа позивачів і винуватців нема й документованих наслідків діяльності суду. Чи не починається активна робота грецьких суддів лише в 40-х роках? Якщо це так, то ті залишки від справ, які ми маємо, саме й складають природні рештки того неформалізованого архіву, який бере початок у грецькій церкві 1696 р., а згодом потрапляє до приміщення суду, а після відкриття магістрату і до його архіву.

Матеріали історії ніжинськи греків від половини XVIII ст. і аж до скасування грецького магістрату 1872 р. складають незрівняну більшість справ архіву. Вивчення їх давно є нагальною проблемою. І ми могли б повторити за проф. М. М. Бережковим, що настав час писати історію братства, але хто візьметься за неї?

2. Справи ніжинських греків в архівах та бібліотеках інших міст

Коли мова йде про матеріали, дотичні історії ніжинських греків, які знаходяться поза сучасним архівом братства в Чернігові, треба бути дуже обережним, аби не припускатися помилок, шукаючи винних у розкраданні архіву або інших речей братства¹⁶¹. Насамперед, треба усвідомити, що майже 200-літнє існування братства як юридичної особи і активна суспільна діяльність його членів єливе по всьому простору Російської імперії глибоко відбилися на всіх рівнях її історії. Чи йдеться про гетьманську Україну, чи царську Росію – всюди ми зустрічаємо діяльність непересічних осіб грецького

походження, часто саме ніжинців. Від заснування магістрату кількість офіційних зв'язків греків із різними урядовими структурами невпинно зростає. Архів грецького магістрату містить велику кількість паперів, одержаних із відповідних відомств, колегій, міністерств Росії. Очевидно, що в архівах усіх цих установ зосереджувалися копії документів, які вони надсилали до Ніжина. Братство, в свою чергу, вело активне листування з багатьма організаціями та урядовцями. Про наявність великих масивів документів, які торкаються історії братства, свідчила у свій час і праця М. М. Плохинського, побудована на невеликій кількості документів ніжинського архіву, натомість ним було опрацьовано багато київських, московських, харківських матеріалів. К. Харлампович, починаючи свій цикл нарисів про ніжинських греків, висловлює жаль, що не може скласти вичерпної історії братства за браком можливості працювати в архівах Москви, Санкт-Петербурга, Харкова та інших міст. Серед таких архівів зазначимо насамперед Центральний державний архів давніх актів Росії, де принаймні в двох фондах – «Малоросійські справи» і «Зносини Росії з Грецією» – зберігається величезна кількість цікавого матеріалу, Архів зовнішніх зносин Росії – «Грецький стіл», архів Св. Синоду в Санкт-Петербурзі, окремі архівні зібрання в Києві, Харкові і, звичайно, в самому Ніжині й Чернігові. Так, в ЦДІА України в Києві зберігаються фонди Малоросійських колегій (ф. 53-54) та Канцелярії Разумовського (ф. 7), з яких свого часу брав матеріали М. Плохинський. На превеликий жаль, після М. М. Плохинського та В. Ейнгорна жодний дослідник не використав грецьких матеріалів цих архівів, тоді як питання навіть ідентифікації та корекції виданих раніше історичних документів порівняно до сучасних вимог могло б стати темою наукової праці.

В різних містах на сьогоднішній день знаходяться особисті фонди вчених, які присвятили не один рік свого життя історії ніжинських греків: О. А. Дмитрієвського, М. М. Бережкова, К. В. Харламповича. Але будемо пам'ятати й те, що в більшості всі ці «справи не є архівна спадщина ніжинських греків у власному розумінні цього слова¹⁶²». Так само не слід вважати частиною архіва грецького ніжинського братства всі друковані або ж рукописні книги, які перебували у власності братчиків

чи греків, що тимчасово перебували в Ніжині, як це трапилось із книжками архімандрита Діонісія¹⁶³. Ми не маємо жодного свідчення про бібліотеку братства в сучасному розумінні цього терміну. Звичайно, книжки були і в братчиків, про що докладно йдеться в VI-ому нарисі К. В. Харламповича, і особливо в грецькій церкві, про що свідчить сама історія богослужбових книг, яка прочитується на їхніх сторінках. Очевидно, що не всі книжки, які від початку історії братства зберігалися в Грецькій церкві, дочекалися на О. А. Дмитрієвського, який обурений їхнім жалюгідним станом, спромігся помістити частину їх до музею і бібліотеки ЦАТ КДА. Відтворення складу зібрання книжкових, рукописних матеріалів та грамот, які зберігалися в грецьких церквах Ніжина, також становить окрему тему для роздумів. Проте, деякі з таких документів і справді були невідомою частиною давнього архіву братства. Так, на цей час нам відомі принаймні кілька документів, що знаходилися в церкві Архістратига Михаїла від самого початку історії грецької громади. Це так звані «Книги братства», що дуже нагадують відомі християнські поминальники (синодики), і його статут. Відомо, що два примірники статуту були в О. А. Дмитрієвського, який встиг поверхово описати й видати його частину в своєму відомому «Опису книг і рукописів». Невідомим списком статуту користувався і К. В. Харлампович під час написання нарисів з історії братства. Ці, описані О. А. Дмитрієвським і К. В. Харламповичем документи, і по цей час зберігаються у фонді 253 НБ Росії в Санкт-Петербурзі разом з іншими ніжинськими матеріалами¹⁶⁴. Там само, в Санкт-Петербурзі, але серед грецьких рукописів «зібрання Дмитрієвського» БРАН, що були передані до відділу рукописів бібліотеки 1929 р., знаходяться рукописи: № 9 – Книга братства 1686-1698 рр., яка містить поминальні записи, узгоджувальний лист братчиків (див. арк. 14: Συμφωνητικὸν γράμμα ὁποῦ πάντες οἱ ὑποκατωθὲν γεγραμμένοι ἀδελφοὶ κοινῇ γνώμῃ ἐδόσαμεν ἐν ἔτει σωτηρίας 1698 μηνὶ μαΐῳ ιε΄) і постанову про обрання благочинних (арк. 15: Ἀκτικὰ τῶν προκρίτων καὶ διάταξις τῶν ἐπιλοιπῶν ἀδελφῶν περὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν ἱερέων...); № 6 – Синодик 1740-1758 рр., і № 7 – Книга записів про церковні треби 1706-1754 рр. На жаль, усі ці та інші новогрецькі

матеріали були дуже поверхово описані в каталозі рукописів БАН Росії¹⁶⁵. Один із найдавніших документів братства, також Книга братства, але вже за 1696-1786 рр.¹⁶⁶, перебуває в Києві. Історія його до кінця не з'ясована. Останній незавершений запис книги був зроблений у серпні 1786 р., до книги потрапили ще кілька окремих аркушів з копіями актів 1793 р., а на арк. 24 знаходиться запис імовірно 1802 р. про пожертви на придбання церковного начиння. Де перебувала книга впродовж ХІХ ст. нам невідомо. Серед старих облікових записів на обкладинці зберігається № 3122, що дуже нагадує облікову нумерацію справ архіву Грецького магістрату. Книга надійшла 1917 р. безпосередньо до Історико-філологічного інституту кн. Безбородька¹⁶⁷, а звідти 1932 р. разом із усіма рукописами інституту потрапила до Києва, до фондів ЦНБ Академії Наук. Чи не випала вона випадково з грецького архіву, який зберігався в тому ж інституті? Дуже можливо. Повна публікація всіх трьох названих документів була б природним фундаментом усіх подальших студій історії ніжинської громади. Адже саме початкова історія братства залишається найменш висвітленою і тому гіпотетичною.

ВИСНОВКИ

Які ж питання стоять на часі для дослідників грецької громади Ніжина? Напевне, не буде перебільшенням сказати, що нема надії на «большой и упорный труд» по науковій обробці архіву. За нинішніх умов ідея перебування в Чернігові групи фахівців із знанням принаймні новогрецької мови (але є чимало документів французькою, італійською, німецькою, нідерландською) виглядає фантастичною. Що ж стосується природних носіїв грецької мови, то представники Центру неоелліністичних досліджень на чолі з доктором Лукією Друлією зверталися до архіву в Чернігові восени 1993 р. на хвили майбутніх сумісних українсько-грецьких історичних студій в Україні і мали можливість пересвідчитися на власні очі, про які великі скарби йде мова¹⁶⁸. І хоча ця ідея співробітництва між науковцями обох країн ще не зовсім зійшла нанівець, але й до втілення її ще далеко. 1997 р. представники афінського Центру неоелліністичних

досліджень здійснили й другу подорож до Чернігова й Ніжина. Тож будемо чекати на нові наукові повідомлення. До архіву колись завітав і автор відомої книги про Євгена Булгаріса Стефан Баталден¹⁶⁹ під час своїх грецьких розвідок в Україні 1973 р., але нам не відомо, чи використав він якісь ніжинські документи у своїх публікаціях. Між тим, діючий систематичний опис, попри всю умовність цього перепису попередніх помилок, дає достатній поштовх для плідних розшуків і вітчизняних науковців. Назва кожного з восьми тематичних розділів опису звучить наче тема дисертаційного дослідження. Плідно працював останнім часом з матеріалами Чернігівського архіву і відомий більше своїми одеськими студіями Г. П'ятигорський. Тож маємо надію на скоріший вихід його історії грецького Олександрівського вчилища.

Треба, однак, ще раз підкреслити, що низка проблем з історії ніжинських греків, проголошених ще М. К. Сторожевським, була лише поверхово розкрита в праці М. М. Плохинського, як це блискуче показав ще В. Ейнгорн. Що ж до акад. К. В. Харламповича, то його «*addenda et corrigenda*» насамперед торкаються тільки першого періода історії братства – від початку XVIII ст. і до його «*акції*», а весь період історії XIX і XX ст. залишається й зараз білою плямою. А втім, як ми вже показали, задум академіка, хоча й був реалізований на особистому рівні, наштовхнувся надалі на об'єктивні перешкоди, і ми можемо розглядати лише один із його нарисів як академічне видання, а решту тільки як підготовані до друку праці (нариси II, V-VI), або втрачені (нариси III-IV). Можливо, час подарує нам втрачені рукописи академіка, присвячені таким важливим питанням, як судочинство греків та їхня господарська діяльність в Україні. Не дивлячись на велику наукову цінність нарисів К. В. Харламповича, єдиного й по цей час незрівняного дослідника історії братства, треба сказати, що вони зроблені дуже нерівно. Недостатньо детально виписано національний та етнічний склад братства, не всі матеріали цієї теми були знайдені або використані. А тема дуже перспективна, особливо з огляду на велику кількість документальних матеріалів XIX ст., які свідчать про реєстрацію народжень, шлюбів, прибуття греків, вступ до братства, рух по містах Російської імперії, перехід до

інших станів суспільства тощо. Так само неповно або зовсім (але це вже за зрозумілих політичних обставин) не було висвітлено питання церковно-релігійної практики братчиків, зв'язки братської церкви з місцевою владою, з Київською митрополією, з церквами Східних пагріархатів і співвітчизниками за кордоном. У найбільш вдалих нарисах К. В. Харлампович часом потерпає від притаманної йому механістичності, що простежується і в його фундаментальному дослідженні братських шкіл України. Він добре почуває себе при великих обсягах матеріалу, але, вдаючись до надмірних дрібних деталей і описів, відхиляється від головної теми, а в інших випадках через брак інформації хутко і невиправданно згортає передання, втрачаючи при цьому рівність і єдність викладів. Його висвітлення торгової діяльності братства могло б стати добрим підґрунтям для великого дослідження всього періоду існування Ніжинського братства, для з'ясування його внеску в економіку регіона й розвиток торгівлі Російської імперії. Так само чекає на продовження й тема юридичних стосунків братства з державою, детально виписана К. В. Харламповичем тільки до 1800 р. Серед перспективних тем виключно XIX ст.: діяльність Грецького магістрату, торгіві товариства ніжинських греків, благодійна діяльність братчиків за межами Російської імперії, Олександрівське грецьке училище, і, нарешті, дуже цікаві теми – доля грецького населення міста після скасування магістрату, або Грецьке релігійно-культурне товариство Ніжина 1872-1929 рр., сучасний стан нащадків греків-братчиків.

¹ Акты греческого нежинского братства, списанные и изданные проф. А. А. Федотовым-Чеховским. – К., 1884. – С. 12-15.

² Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года. Сочинение князя Ивана Михайловича Долгорукова // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1869, июль-сентябрь, книга III. – С. 308.

³ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено. Сочинено действительным статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским в Чернигове 1786 года. – Киев, 1851. – С. 21.

⁴ Там само, с. 463-464.

⁵ Там само, с. 476.

⁶ У відповідності до напису на мармуровій плиті в церкві роком закладення церкви вважається і 1714.

⁷ Там само, с. 477.

⁸ Там само, с. 477-478.

⁹ Про цю книжку писав 1856 р. невідомий автор у грецькому журналі «Нова Пандора»: Zois Konstantinos Kaplanis // Nea Pandora. – Vol. 7. – 1856, # 14, April 4. – P. 11-16.

¹⁰ Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года. Сочинение князя Ивана Михайловича Долгорукова // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1869, июль-сентябрь, книга III. – С. 308-309.

¹¹ Путешествие в Киев в 1817 году. Сочинение князя Ивана Михайловича Долгорукого // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1870, апрель-июнь, книга II. – С. 171-173.

¹² Д. Б. К. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. – Москва, 1810. – С. 185-187.

¹³ Різноманітні повідомлення знаходимо в Я. Марковича: Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Москва, 1859; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767). – Ч. I. – К., 1893; Ч. II. – К., 1895; Ч. III. – К., 1897; Дневник Якова Марковича. 1735-1740 pp. – Т. IV // Жерела до історії України – Руси. – Т. XXII. – Київ-Львів, 1913; є децо про ніжинців і в мемуарних записках С. Винського: Записки Гр. Винского. // Русский архив. – 1877. – Т. I. – С. 84.

¹⁴ Краткое землеописание Российской империи, Царства Польского и Великого Княжества Финляндского, для употребления в уездных училищах Российской империи изданное. – СПб.; 1822. – С. 149.

¹⁵ Місто Ніжин як місце перебування греків згадується у зв'язку з невдалим військовим походом до Молдовлахії князя Олександра Іпсиланті в замітках І. П. Ліпранді, виданих як коментар до відомих матеріалів П. Бартенева. Див. «Пушкин в Южной России. (Материалы для его биографии, собираемые П. Бартевым). 1820-1823» та «Из дневника и воспоминаний И. П. Липранди. Заметки на предыдущую статью» // Русский архив. – Москва, 1866. – Вып. 1-2. – Ст. 1214-1284, 1294-1491. У своїх примітках І. Ліпранді згадує події 1821 р. в Молдовлахії та називає імена засуджених Олександром Іпсиланті за зраду ніжинських греків Каравія і Пендадекі (третім зрадником був Костянтин Дука).

¹⁶ (Письмо о нежинских греках) А. Ч. к И. Н. К[ульжинскому] в г. Харькове // Украинский альманах. – Харьков, 1831. – С. 18-19.

17 Див., наприклад, бібліографію після статті Елефтерії Ніколаїду: *Эпирские эмигранты в России в XIX в. и их вклад в развитие Эпира // Балканские исследования. Выпуск 11. Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX-XX в.).* – М., 1989. – С. 123-130.

18 М. М. Евгений Булгарис и Никифор Феотокис, предтечи умственного и политического пробуждения Греков. Из французской рукописи А. С. Стурдзы, названной: *Воспоминания и облики // Москвитянин.* – Часть 1, № 1-2. – Москва, 1844. – С. 350.

19 Нежин. Статистический очерк // *ЖМВД.* – № 2, 1846. – С. 291-292.

20 Китченко Ф. Действительные причины упадка торговли нежинских греков за 95 лет назад // *Черниговские губернские ведомости.* – 1852, № 46.

21 ЧОДА, ф. 101; оп. 1, спр. 4331. До речі, Георгій Кунелакіс був батьком Анастасія Кунелакі, відомого нам як єпітропа грецьких церков, що допомагав О. Дмитрієвському в передачі грецьких рукописів до КДА.

22 *Об одной из существенных потребностей для гор. Нежина и о Нежинском греческом обществе // Черниговские губернские ведомости.* – 1859, № 57; О. Ф. Несколько слов по поводу статьи «Об одной из существенных потребностей для гор. Нежина и о Нежинском греческом обществе» // *Черниговские губернские ведомости.* – 1860, № 2-3.

23 Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського (далі ІР), ф. ХХІІІ, 70, арк. 2-4зв. Загальний огляд фонду М. М. Бережкова, а також про його значення для вивчення історії Ніжина, див. у статті Крижанівська Л. О. Особистий архівний фонд М. М. Бережкова // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – Випуск 2. – Київ, 1994. – С. 147-155.

24 *Сторожевский Н. К. Нежинские греки.* – Киев, 1863. – С. 15.

25 Там само, с. 18-19.

26 ІР, ф. ХХІІІ, 264.

27 В. Б. Нежинский греческий магистрат // *Юридический вестник.* – 1863, № 12 (42). – СПб., 1864. – С. 41.

28 Там само.

29 Там само, с. 41-42.

30 Там само, с. 48-49.

31 *Черниговская губерния. Составил М. Домонтович / Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба.* – СПб., 1861-1865.

32 Там само, с. 379.

33 Там само, с. 542.

34 Там само, с. 383.

- 35 Там само, с. 382.
- 36 Там само, с. 121, 561.
- 37 Там само, с. 543, прим. 1.
- 38 Там само, таб. 9.
- 39 Там само, с. 504.
- 40 Лавровский Н. А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине. (1820-1832) // Известия Историко-Филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1879, Т. III. – Киев, 1879. – С. 102-258.
- 41 Сребницкий. И. Нежин / Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб, 1881. – С. 11-26.
- 42 Лавровский Н. А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине. (1820-1832) // Известия Историко-Филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1879, Т. III. – Киев, 1879. – С. 240.
- 43 Лавровский Н. А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине. (1820-1832) // Известия Историко-Филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1879, Т. III. – Киев, 1879. – С. 180-183; Він же: Х. Н. Иеропес / Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб, 1881. – С. 264-266.
- 44 Акты... изданные проф. А. А. Федотовым-Чеховским. – Киев, 1884.
- 45 В. А. А. А. Федотов-Чеховской. Акты греческого нежинского братства // Киевская старина. – 1884, декабрь. – С. 716-718.
- 46 Дмитриевский А. А. Греческие нежинские храмы и их вклад в Церковно-Археологический Музей при Киевской Духовной Академии // Православное обозрение. – СПб, 1885. – Т. II, февраль. – С. 379.
- 47 Наставление выбранному от Малороссийской Коллегии депутатом в Комиссию о сочинении проекта Нового Уложения господину коллежскому советнику и члену той коллегии Натальину. Наказы депутатам от присутственных мест в Комиссию о сочинении проекта Нового уложения // Сборник Императорского русского исторического общества. – Т. 43. – СПб., 1885. – С. 233.
- 48 Наказ от жителей г. Нежина. От греческого купеческого братства // Сборник Императорского русского исторического общества. – Т. 144. – СПб., 1914. – С. 45-55.
- 49 Пор. Проекты киевской губернской канцелярии, представленные в Елисаветинскую и Екатерининскую законодательную Комиссии // Киевская старина. – 1888, май. – С. 37-43.
- 50 Дмитриевский А. А. Описание рукописей и книг, поступивших в Церковно-Археологический Музей при Киевской Духовной Академии из греческой Михайло-Архангельской церкви // Труды КДА. – 1885, март-декабрь. – Приложение. – С. 1-160.

⁵¹ Дмитриевский А. А. Греческие нежинские храмы... – С. 370-400 (або окремих відбиток).

⁵² Авторство о. Христодула заперечує сучасний грецький дослідник історії ніжинського братства Христос Ласкаридис.

⁵³ Там само, с. 372-373, примітка 7.

⁵⁴ Див. про це в праці В. Ейнгорна: К истории иноземцев в Старой Малороссии. Памяти А. М. Лазаревского. Отзыв об исследовании М. М. Плохинского. – Москва, 1908. – С. 4.

⁵⁵ Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора летописца // Чтения в Историческом Обществе Нестора летописца. – Книга IV. – Киев, 1890. – С. 15.

⁵⁶ Див. переказ повідомлень О. Дмитрієвського «Рукописи Греческого Нежинского Братства» і «Греческое Нежинское Братство и его устав»: Протоколы заседаний // Труды VIII археологического съезда в Москве. – Т. IV. – Москва, 1897. – С. 114, 178-179.

⁵⁷ Стороженко Н. К истории нежинских греков // Киевская старина. – 1890, июнь. – С. 540-544.

⁵⁸ Житецкий И. А. Смена народностей в Южной Росии. (Историко-этнографические заметки). Гл 5. Иностранцы в Южной России XII-XVI в. // Киевская старина. – 1884, ноябрь. – С. 416.

⁵⁹ Багалея Д. И. Судьба магистратского самоуправления в малороссийских городах XVII-XVIII вв./ Сб. в честь М. К. Любавского. – Петроград, 1917.

⁶⁰ Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Алексея. Лазаревского. – Т. II. – Киев, 1893. – С. 58.

⁶¹ Бережков М. Н. Город Нежин начала XIX в. по описанию московских путешественников (заметки к истории города). – Нежин, 1895; або: Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – 1895. – Т. 15. – С. 1-18.

⁶² Петров Н. Греческий Катерининский монастырь в Киеве // Труды КДА. – 1896. январь. – С. 55-112.

⁶³ Пономарев С. И. Земляки (достопамятные уроженцы Черниговской земли). – Чернигов, 1898.

⁶⁴ Плохинский М. М. Иноземцы в Старой Малороссии. Часть первая. Греки, цыгане, грузины // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902. – Т. II. – Москва, 1905. – С. 175-409. При перевиданні праці частина примірників II-го тому вмістила лише частину роботи; не збігаються також і сторінки видань, на що дорікав і В. Ейнгорн.

⁶⁵ Видано також окремо: В. Эйнгорн. К истории иноземцев в Старой Малороссии. Памяти А. М. Лазаревского. Отзыв об исследовании М. М. Плохинского. – Москва, 1908.

⁶⁶ Плохинський М. М., назв. праця, с. 233-234.

67 Там само, с. 205.

68 Там само, с. 202. Проте на с. 185 автор стверджував зовсім протилежне.

69 Лебедев А. С. Харьковский Коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения Императорского общества истории и древностей российских. – Т. VI. – Москва, 1885. – С. 17.

70 Плохинський М. М., назв. праця, с. 184 і теж саме у М. Сторожевського, назв. праця, с. 27-28.

71 Плохинський М. М., назв. праця, с. 294-334.

72 Ейнгорн В., назв. праця, с. 41.

73 Там само.

74 Китченко Ф. О торговле и торговых пунктах в Малороссии за сто лет назад // Черниговские губернские ведомости. – 1852, № 48, 50; 1853, № 3-4, 7, 10-11.

75 Н. Б. Покупка греками на Украине «девок чухонок» // Киевская старина. – 1893, сентябрь. – С. 440-441.

76 Плохинський М. М., назв. праця, с. 282-298.

77 Там само, с. 298-299.

78 Ейнгорн В., назв. праця, с. 33; див. також Плохинський М. М., назв. праця с. 184.

79 Сторожевський М., назв. праця, с. 12-15; також Эйнгорн В., назв. праця, с. 35.

80 Эйнгорн В., назв. праця, с. 20-21.

81 Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908.

82 Петр Огиевский. Список подлинных древних жалованных городу Нежину универсалов, грамот и других относящихся к ним актов, от 1650 по 1677 год, хранящихся при Нежинской городской думе // Черниговские епархиальные известия. – 1876, Прибавления. – № 13-14.

83 Рукописи Нежинской Городской Думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 112-162.

84 Савва В. Материалы из архива нежинских греческих братства и магистрата. Выпуск первый // Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко. – Т. VI. – Нежин, 1909. – С. I.

85 Записка проф. М. Н. Бережкова об архиве Греческого магистрата // Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко. – Т. VIII. – Нежин, 1912-1913. – С. 64-68.

86 Харлампович К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII-XVIII ст.) // ЗІФВ ВУАН. – 1929, № 24. – Київ, 1929. – С. 117.

⁸⁷ Харлампович К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. – Казань, 1898; Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914.

⁸⁸ На смерть К. В. Харламповича широко відгукнувся професор Василь Біднов. Некролог, надрукований варшавським видавництвом «ЕЛПІΣ», містить вичерпну наукову біографію вченого, перелік основних наукових праць, заміток і рецензій російською та українською мовою. Хоча В. Біднов зазначає в списку праці К. Харламповича, написані наприкінці 20-х років для українських та білоруських видань, він водночас зауважує, що нічого не знає про обставини, що змусили К. Харламповича поїхати з Казані, чому він опинився в Тургаї, як жив останні роки, де й коли помер – див. В. Біднов. К. В. Харлампович. 1870-1932. – Варшава, 1933.

⁸⁹ Харлампович К. В. Нариси з історії... – С. 117.

⁹⁰ Про допомогу йому з боку О. Дмитрієвського писав сам К. Харлампович, а про те, що йому, можливо, передав весь зібраний ним матеріал з історії міста Ніжина М. М. Бережков, свідчить і запис у щоденнику останнього від 27 травня 1928 р. – ІР, ф. XXIII: 58, арк. 12.

⁹¹ Саме цей нарис видано: Харлампович К. В. Нариси з історії... // ЗІФВ ВУАН. – 1929, № 24. – Київ, 1929. – С. 109-205.

⁹² ІР, ф. X, 18313.

⁹³ Див., наприклад, його лист до К. О. Копержинського від 25 вересня 1930 р. – ІР, ф. X, 18818.

⁹⁴ ІР, ф. X, 17254.

⁹⁵ Див., наприклад, Костенко І., Симоненко В. Грецьке братство в Ніжині: сторінки історії // Деснянська правда. – 1991, 2 березня.

⁹⁶ Див. хрестоматійні праці: Δ. Μεταξάς-Λασκαράτος. 'Ελληνικαὶ παροικίαι 'Ρωσσίας καὶ 'Ρωμανίας. - Βραΐλα, 1900. Θ. Παναγιωτίδης. 'Ο ἐν 'Ρωσσίᾳ 'Ελληνισμὸς. - 'Αθήνα, 1919.

⁹⁷ Σ. Λάμπρος. Τὸ ἐλληνικὸν σχολεῖον Νίζνης (Σύμμικτα) // Νέος 'Ελληνομνήμων. - 1916, 13. - Σ. 136-137. Μ. Γεδεών. // 'Εκκλησιαστικὴ 'Αλήθεια. - Year 36, vol. 40, № 23. - Σ. 137-138.

⁹⁸ До числа найкумедніших із таких можна зарахувати книжку «Історія греків Ніжина в Україні. Від 9 ст. до Р. Х. до ХХ ст.» грузинського тюрколога Сократа Ангелідіса, яка через розмаїття безглузких інформацій виходить далеко за межі не тільки наукових, але й популярних видань (див. Σωκράτης Αγγελίδης. Ιστορία των Ελλήνων της Νέζιν Ουκρανίας. Από τον 9ο αιώνα π. Χ. μέχρι τον 20ο αιώνα. Θεσσαλονίκη, ΕΡΩΔΙΟΣ, 1996). Загалом грецька історіографія ніколи не обминала з'ясування долі своїх співвітчизників за межами Еллади, але про ніжинських греків

знаходимо тільки короткі відомості в працях науковців ХІХ – першій половині ХХ ст., а зацікавленість грецьких істориків колишніми радянськими греками в останні роки скоріше поставила проблему, аніж додала щось суттєве до її вирішення. Книжка Сократа Ангеліді дуже показова, оскільки в концентрованому вигляді містить помилки, типові для осіб, не обізнаних з історією України, Російської імперії, з історичною географією і безліччю інших реалій. Поважаючи наших колег за кордоном не будемо наводити зараз приклади неправильного використання титуляції, змішування назв територій, часів, народів і т. п., на які зверне увагу кожний, хто захоче прочитати праці, дотичні української або російської тематики. Тут варто додати кілька слів і про вітчизняних дослідників і популяризаторів грецької теми. Усі бажаючі можуть ознайомитися з тезами кількох міжнародних конференцій 1991-1996 рр., серед яких відзначимо доповіді, в яких автори нагадують громадськості про факти, здебільшого відомі в науковій літературі: Любченко В. Г. З історії громади в Ніжині. – С. 84-86; Морозов О. С. Брати Зосимади – видатні діячі грецької громади в Ніжині. – С. 90-93; Пилипенко О. Є. Виникнення та діяльність Ніжинського грецького братства наприкінці ХVІІ-ХІХ ст. – С. 109-112; Симоненко В. П. Грецьке училище в Ніжині. – С. 137-140 / Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29-30 вересня 1993 р.). – Київ, 1993; Любченко В. Г. До питання про взаємовідносини властей і жителів Ніжина з ніжинськими греками. – С. 83-85; Пилипенко О. Є. Торгівля ніжинських греків на Україні (кінець ХVІІ – перша половина ХVІІІ ст.). – С. 97-100; Ростовська О. В., Родін С. М. Культурно-освітнє життя грецької общини в Ніжині в ХІХ ст. – 106-109 / Україна - Греція: історія та сучасність. Тези ІІ міжнародної наукової конференції 22-24 лютого 1995 р. – Київ, 1995; Швидько Г. К. Джерела до історії грецького Ніжинського братства (ХVІІ-ХVІІІ ст.). – С. 43-44; Готун М. Ю., Пилипенко О. Є. З історії грецької еміграції до України в другій половині ХVІІ – першій половині ХVІІІ століть. – С. 88-89; Баркова З. Культура середньовічної північно-західної України: вплив Греції. – С. 226-228 / Україна-Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Маріуполь, 1996. Того ж року О. Є. Пилипенко захистив кандидатську дисертацію на тему «Виникнення та діяльність Грецького ніжинського братства». Проте, деякі невиважені публікації та викладені в них факти часто стають інформативним джерелом для закордонних дослідників, не кажучи вже про вірогідність використання таких матеріалів студентами, журналістами і таким чином подальшого їх поширення. Одним із сумних прикладів такого роду є й публікація в другому числі часопису «Київська старовина» за 1993 р. статті, присвяченої

грецьким церквам Ніжина, де автори Іван Костенко та Олександр Мороз надто некритично передають давно відомі праці, не наважуючись навіть порівняти їх між собою чи з'ясувати наскільки вони відповідають дійсності. На жаль, помилкові твердження цієї статі, але вже в якості останньої істини, були сумлінно передруковані й до іншого недавнього дослідження, виконаного Кузмінковим [Л. Н. Кузьминков. Переселение крымских греков в Северное Приазовье в 1778-1780 гг. (Причины и следствия). Историко-критический очерк. – Мариуполь, 1997]. Дуже хотів би застерегти сучасного читача, а разом і редакторів часописів, від надмірної довіри до таких авторських публікацій, а також і до деяких довідкових видань, що з'явилися на хвилі демократизації видавничої діяльності і вважають тепер за необхідне щонайбільше прикрашати замовчувані раніше факти історії (див., наприклад, статті про Ніжинське грецьке братство й школу в книжці: Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1990). Такий підхід не додає вартості ані самим історичним реаліям, ані літературним виданням.

⁹⁹ Харлампович К. В. Нариси з історії... – С. 109.

¹⁰⁰ Там само, с. 113.

¹⁰¹ ІР, ф. X, 18373.

¹⁰² Там само, 18350.

¹⁰³ Див. Дмитриевский А. А. Греческие нежинские... – С. 372-375.

¹⁰⁴ Див. ЧОДА, ф. 101, оп. 1, спр. 4192 .

¹⁰⁵ Харлампович К. В. Нариси з історії... – С. 204.

¹⁰⁶ Ніжинська філія ЧОДА, ф. 76, оп. 1, № 6.

¹⁰⁷ Там само, № 7.

¹⁰⁸ Там само, № 7, с. 71.

¹⁰⁹ ЧОДА, ф. 101, оп. 1, спр. 1098, 1104, 1108, 1155 та інш.

¹¹⁰ Ніжинська філія ЧОДА, ф. 76, оп. 1, № 7, с. 74.

¹¹¹ ЧОДА, ф. 101, оп. 1, спр. 1092, 1131.

¹¹² Там само, с. 75-76.

¹¹³ ЧОДА, ф. 101, оп. 1, спр. 4079, арк. 6.

¹¹⁴ Там само, спр. 1100.

¹¹⁵ Харлампович К. В. Нарис V. – ІР, ф. X, 6789, с. 1.

¹¹⁶ Привертаючи увагу до цікавого документу, виданого В. С.

Іконіковим 1898 р. (Прошение «граждан» города Нежина о запрещении евреям розничной торговли // Киевская старина. – 1898, июнь. – С. 86-89), де йдеться про звернення 1797 р. мешканців Ніжина до управляючої Малоросійською губернією графа Салтикова з проханням заборонити евреям роздрібну торгівлю в місті, М. М. Бережков зауважує: «Євреи сменили в Нежине греков. Кто из них принес больше пользы или вреда для города, история пока не решила, не доследовала. А пора бы написать очерк истории нежинских греков. Тогда бы можно было сравнить, что были они

для Нежина и Малороссии, и что евреи. Надо полагать, одни других стоят...» Ці рядки були написані 1919 р. коли євреїв у місті, на думку Бережкова, було більше 10 тис. на 55 тис. жителів (ІР, ф. 23, 318, арк. 5, 11), хоча за офіційним переписом населення 1917 р. в місті було 37453 особи (див. Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. – Чернигов, 1919. – С. 71). Цікаве спостереження з цього приводу знаходимо і в О. Дмитрієвського, який пише, що після скасування грецького магістрату 1872 р. кількість греків значно скоротилася, і торгівля перейшла до євреїв, які складають до однієї третини населення міста; закордонна торгівля в їхніх руках знову пожвавішала, і завдяки цьому місто могло знову вважатися одним із багатих і торговельних міст «нашої щасливої України» (Дмитриевский. А. А. Греческие нежинские храмы... – С. 371.

117 Див. Федотов-Чеховской А. А. Акты... – С. 48.

118 Див. там само, с. 43-44.

119 Див. названу працю.

120 Слабченко М. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. – Одесса, 1923.

121 Саме таким шляхом разом із ніжинськими греками подорожував священник московської церкви Покрова Пресвятої Богородиці Іоан Лук'янов 1710 р., який залишив чудові описи своєї подорожі, див. Путешествие во святую землю священника Лукьянова // Русский архив. – 1863. – Вып. 1, с. 22-64; вып. 2., с. 113-159; вып. 3, с. 223-264; вып. 4, с. 305-344; вып. 5-6, с. 386-416.

122 Сава В. І., назв. праця, с. 52-53.

123 Харлампович К. В. Нарис V. – ІР, ф. X, 6789, с. 26.

124 Там само, с. 32.

125 Там само, с. 33.

126 Там само, с. 53.

127 Там само, с. 89.

128 Там само, с. 91; пор. Дмитриевский А. А. Описание... – С. 158-

159.

129 Харлампович К. В. Нарис V. – ІР, ф. X, 6789, с. 98.

130 Там само, с. 132.

131 Там само, с. 138.

132 Докладніше див. там само.

133 Там само, с. 139.

134 Харлампович К. В. Нарис VI. – ІР, ф. X, 6789-6790.

135 Там само, 6789, с. 143.

136 Там само, с. 145.

137 Там само, с. 147.

138 Смирнов. С. История Московской Славяно-греко-латинской академии. – Москва., 1855. – С. 22.

¹³⁹ Лебедева И. Н. Греческие рукописи // Описание рукописного отдела БАН СССР. Том 5. – Ленинград, 1975. – С. 139-140.

¹⁴⁰ Фонкич Б. Л. Греческо-русские культурные связи в XV-XVII вв. (Греческие рукописи в России). – Москва, 1977. – С. 189-205.

¹⁴¹ Див. *Catalogi duo codicum manuscriptum graecorum, qui in Bibliotheca Synodali Moscovensi asservantur.* – Petropoliensi, 1723, 1724 та інші. Грецька бібліографія знає ще один цікавий доробок А. Скіади – переклад французької версії Одисеї новогрецькою мовою: Τύχαι Τηλεμάχου υἱοῦ τοῦ Ὀδυσσεώς. Ἡ Συνέχεια τῆς Τετάρτης Βίβλου τῆς Ὀδυσσεΐας τοῦ Ὀμήρου εἰς Βιβλία Δέκα εἰς Γαλλικὴν Γλῶσσαν συνθεμένα παρὰ τοῦ Ἱερωτάτου Φραγκίσκου Σαλινιάκ. Τώρα πρῶτον μεταφρασθέντα εἰς τὴν ἀπλουστέραν Ἑλληνικὴν Γλῶσσαν παρὰ Α[θανασίου]. Σ[κιαδᾶ]. Ἀφιερωθέντα εἰς τὸν Εὐγενέστατον, καὶ λογιώτατον κύριον κύριον Ἀθανάσιον Καραιωάννην, καὶ τυποθέντα. Ἐνετίησιν, 1742. Παρὰ Ἀντωνίῳ Βόρτολι. В російській історії відомі й інші представники родини Скіада – Єгор Афанасієвич та Михайло Іванович.

¹⁴² Харлампович К. В. Нарис VI. – IP, ф. X, 6789, с. 154-157.

¹⁴³ Акты и документы, относящиеся к Киевской академии. – К., 1905 – С. 338-342, 347-349, 362; питання про значення КДА для інших народів поставив на IV-ому Міжнародному з'їзді славістів Ніжинець А. М. у доповіді: В чому полягало значення Києво-Могилянської Академії для історії та літератури східного і південного слов'янства, а також для культури і літератури грецького і румунського народів? // Філологічний збірник. – К., 1958. – С. 337-340.

¹⁴⁴ Харлампович К. В. Нарис VI. – IP, ф. X, 6789,, с. 160.

¹⁴⁵ Там само, с. 162.

¹⁴⁶ Там само, с. 171; див. також *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.* – Т. V. – 1904. – С. 135-136.

¹⁴⁷ Харлампович К. В. Нарис VI. – IP, ф. X, 6789, с. 21.

¹⁴⁸ Сторожевский Н. К. Нежинские греки. – К. 1863. – С. 3.

¹⁴⁹ Протоколы заседаний // Труды VIII Археологического съезда в Москве 1890 г. – Т. IV. – Москва, 1897. – С. 114, 178-179.

¹⁵⁰ Харлампович К. В. Архівна спадщина ніжинських греків // Архівна справа. – 1928, № 24. – С. 101.

¹⁵¹ Записка проф. М. Н. Бережкова об архиве Греческого магистрата // Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко. – Т. VIII. – Нежин, 1912-1913. – С. 65.

¹⁵² Там само, с. 66.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Харлампович К. В. Архівна спадщина ... – С. 99.

¹⁵⁵ Там само, с. 100.

¹⁵⁶ Там само, с. 98.

¹⁵⁷ Там само, с. 99.

158 Там само, с. 102.

159 Там само, с. 99.

160 ЧОДА, ф. 101, оп. 1, спр. № 4079, арк. 6.

161 Такі твердження наших закордонних колег неодноразово лунали на конференціях, друкувалися в статтях. Обминаючи питання імен дослідників, все ж таки наголошуємо на невваженості, на наш погляд, таких крайніх думок.

162 Харлампович К. В. Архівна спадщина... – С. 102.

163 Докладно про це і про версію усієї історії передання книжок до Москви див. у книзі: Фонкич Б. Л. Греческо-русские культурные связи в XV-XVII вв. (Греческие рукописи в России). – Москва, 1972. – С. 189-205.

164 Статут Ніжинського грецького братства та низку інших документів за рук. 862-813 фонду 253 (особистого фонду О. Дмитрієвського) були 1997 р. видані мовою оригіналу з великим і детальним коментарем проф. Христосом Ласкаридідом, див. *Χρήστος Π. Λασκαρίδης. Το Καταστατικό της Ελληνικής Εμπορικής Κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας.* - Ιωάννινα, 1997.

165 Лебедева. И. Н. Греческие рукописи... – С. 139-140, 153.

166 Текст поминальних записів «Книги», коментар до них, покажчики й таблиці видані автором цієї статті, див.: Чернухін Є. К. Книга пожертв Ніжинського грецького братства (1696-1786) // Записки Історико-Філологічного Товариства Андрія Білецького. – Випуск I. – Київ, 1997. – С. 91-102, 143-179.

167 Отчет о состоянии коллекции института кн. Безбородко к 1 января 1918 года // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Т. 31. – Нежин, 1918. — С. 19.

168 Про виняткове значення архівів і бібліотек колишнього Радянського Союзу для вивчення історії Греції та грецької діаспори докладно писав Константин Папулідіс: див. *Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης. Η σημασία των αρχείων της Ρωσίας για την ελληνική ιστορία // Βαλκανικά Σύμμεικτα.* - Τεύχος 5-6. - Θεσσαλονίκη 1993-1994. - Σ. 165-197.

169 Batalden Stephen K. Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806. – New York, 1982.

ЗМІСТ

Розділ I

Історіографія

1. Грецьке ніжинське братство в історіографії, науковій та публіцистичній літературі _____ 3
2. К. В. Харлампович і його нариси з історії ніжинських греків _____ 37

Розділ II

Джерела

1. Архів Грецького ніжинського братства в Чернігові _____ 63
 2. Справи ніжинських греків в архівах та бібліотеках інших міст _____ 81
- Висновки _____ 84
- Примітки _____ 86

Підписано до друку 17.06.98 Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк. 5,81 Обл.вид.арк. 6,0
Тираж 100. Зам. 194 1998р. Ціна договірна
Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

